

**ÓZBEKISTAN RESPUBLİKASI JOQARI HÁM ORTA
ARNAWLI BİLİMLENDİRİW MİNİSTRLİĞİ**

**ÁJİNİYAZ ATINDAĞI NÓKIS MÁMLEKETLİK
PEDAGOGİKALIQ İNSTİTUTI**

4-a-kurs «Tariyx oqıtıw metodikası» bakalavr tálim baǵdarı

Nazarov Nurulla Begdullaevich

**«QARAQALPAQSTANNIŇ RUWXIY MÁDENIYATIN
OQITIWDA BERDAQ SHAYIRDIŇ «SHEJIRE»
SHIǴARMASINIŇ ÁHMIYETI»**

PİTKERİW QÁNİYGELİK JUMISI

İlimiy basshı:

t.i.k., prof. M.Tleumuratov

Nókis-2019

Mazmunı:

Kirisiw	3
I bap. Berdaq shıǵarmaların tariyxıy-etnografiyalıq jaqtan izertleniwi.	6
1.1. Berdaq shaydıń shıǵarmaların tariyxıy derek sıpatında úyreniw máseleleri.	6
1.2. Berdaq shayır shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy turmısınıń sáwleleniwi.	17
II bap. Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarması – tariyxıy derek sıpatında.	24
2.1. «Shejire» shıǵarmasınıń dóretiliwi.	24
2.2. «Shejire» shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń sáwleleniwi.	28
III bap. Qaraqalpaqstannıń ruwxıy mádeniyatın oqıtıwda Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasınıń áhmiyeti.	44
3.1. Tariyx pánin oqıtıwda tariyxıy dereklerdiń áhmiyeti.	44
3.2. Oqıwshılardı Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasına tiyisli tariyxıy bilimlerde qalıplestiriw usılları hám onıń áhmiyeti.	48
Juwmaqlaw.	55
Paydalanılǵan ádebiyatlar.	56

KIRISIW

Pitkeriw qániygelik jumısının aktuallığı. Gárezsizlik jılları xalqımızdın oy-pikirin, ruwxıy dúnyasın dáwir talaplarına juwap beretuğın jańa jónelislerge baǵdarlaw, ásirese jas áwladtı jańa mánawiy ruwxta tárbiyalaw mámleketlik siyasat dárejesine kóterildi. Házirgi jaslardı joqarı mánawiy ruwxta tárbiyalawdın nátiyjeli túrleriniń biri - bul jaslar sana-sezimine, ruwxıy turmısına kórkem ádebiyat jetiskenliklerin, sonın ishinde ótmish mádeniyatı hám ádebiyatınıń klassikalıq úlgerin sińdiriw bolıp tabıladı.

Hámmemizge málim, ótmishti úyrenbey turıp keleshekti jaratıwǵa bolmaydı. Sebebi, búginniń qadir-qımbatı, áhmiyeti hám salmaǵı keshegi kún waqıyaları arqalı ǵana tolıq sáwlelenedi. Haqıyqatında da, tariyxtan keleshekke xızmet qılatuğın ámeliy juwmaqlar shıǵarıлмағанınsha hesh bir jámiyet ilgerilep rawajlanbaydı. Jámiyettiń alǵa rawajlanıwı ushın óziniń erkin pikirine iye bolgan, jámiyettiń rawajlanıwı ushın bar bilim hám imkaniyatların iske sala alatuğın kámil insan tárbiyası tiykarǵı orında turadı. Bunday insanlardı tárbiyalaw óz náwbetinde tariyx sabaqlarında ámelge asırıladı.

2017-jıl 3-avgust kúni Jurtbasshımız Shavkat Mirziyoyev Ózbekstan dóretiwshi zıyalılar wákilleri menen bolǵan ushırasıwda «Ádebiyat hám kórkem óner, mádeniyatı rawajlandırıw xalqımız mádeniy álemin kóteriwdiń bekkem tırnaǵı»¹ atlı bayanatında tarawdın jetiskenlikleri, mashqala hám kemshiliklerge ayırıqsha toqtalıp ótti. Prezidentimiz bayanatında «Biz bir nárseni hesh qashan esimizden shıǵarmawmız kerek. «Eger «ǵalabalıq mádeniyat» qáwipi shetten batıstan kirip keledi, desek qatelesemiz. Bul ózimizden óz aramızdan da shıǵıwı múmkin, degen pikirdi ayırıqsha aytıp ótti. Haqıyqatında jámiyetimizde áne usınday illetlerdiń aldın alıw perzentlerimiz sana sezimi «ǵalaba mádeniyat» asırıp abaylauda ádebiyatı tiykarǵı qural etip alıwımız maqsetke muwapıq.

¹ O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017 yilning 3 avgust kuni ijodkor ziyolilari vakillari bilan bwlgan uchrashuvdagi "Adabiyot va sanyat, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz ma'naviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" nomli mayruzasi.// «Xalq so'zi», 2017 yil, 4 avgust.

XIX ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatında Berdaq shayırdıń shıǵarmaları ayrıqsha orınǵa iye. Óytkeni, Berdaq Ǵargabay ulı XIX ásirdegi Qaraqalpaq klassik ádebiyatınıń tiykarın salıwshılardıń biri. Ol pútkil ómirin hám dóretiwshilik xızmetlerin birinshi náwbette qaraqalpaq xalqınıń, sonıń menen birge pútkil insaniyattıń baxıt-saadatı ushın gúreske baǵıshladı. Sol sebepli de Berdaq shayırdı óz zamanınıń xalqı shın júreken súydi hám húrmet etti, onıń shıǵarmaları óz dáwiriniń tálim-tárbiya quralı bolıp xızmet atqardı hám olardan xalıq estetikalıq zawıq aldı. Onıń ádebiyat hám kórkem ónerdegi usınday biybaha xızmetlerin hám dóretiwshiligin izertlegen ataqlı alım M.Nurmuxamedov: « A.S.Pushkin — rus xalqı ushın, Shevchenko — ukrain xalqı, Rustaveli — gruzin xalqı, Nawayı — ózbek xalqı, Abay — qazaq xalqı ushın, Maqtumqulı — turkmen xalqı ushın qanday qádirli bolsa, Berdaq shayırdı qaraqalpaq xalqı ushın sonday qádirli. Berdaq shayırdı — qaraqalpaq klassikalıq ádebiyatınıń shıńı »¹ dep joqarı bahalaǵan edi. Berdaq shayırdıń bizge qaldırǵan biybaha miyrası XIX ásirdegi jámiyetlik tariyxtıń bir bólimi, millet mádeniyatınıń tariyxı bolıp qalmastan, ol ótken ásirdegi qaraqalpaq xalqınıń úlken bay ájayıp tariyxın jazba esteligi bolıp ta qaldı.

Jumistıń maqseti hám wazıypaları sonnan ibarat, ulıwma bilimlendiriw mekteplerinde tariyxıy bilimlerdi qalıplestiriw máseleleri, Qaraqalpaqstan tariyxın oqıtwdıń sapasın artırıw, tálim texnologiyalarınan orınli paydalanıp oqıwshi jaslardıń bilim kónlikpelerin qalıplesritiw hám rawajlandırıw.

Jumistıń ilimiy jańalıǵı: Bilimlendiriwdıń sapasın arttırıwda tariyxıy bilimlerdiń áhmiyeti, ulıwma bilim beriw mekteplerinde Qaraqalpaqstan tariyxın oqıtwdıń sapasın hám tálim texnologiyaların en jaydırıw.

Izertlewdiń metodikalıq hám teoriyalıq tiykarı: Jumisimizdi izertlew, úyreniw barisında biz aldımızǵa qoyǵan wazıypanı sheshiwde birinshi gezekte, ilimiy teoriyalıq materiallarǵa súyendik. Ózimizdiń teoriyalıq bilimimizdi, ilimiy materiallar menen baylanistirip jumisimizdiń aldına qoyǵan wazıypaların sheshiwde tiykar etip aldıq.

¹ «Berdaq haqqında sóz» Ádebiy kritikalıq maqalalar , ar nawlar. N. «Qaraqalpaqstan» 1987-j. 11-bet.

Izertlewdiń ámeliy áhimiyeti: Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasını ilimiy teoriyalıq jaqtan tereńrek úyreniwge qızıǵışılardıǵa, izertlewshilerge, ilimiy úyreniwshilerge, tálim tárbiya protsessinde úyreniw ushin paydalanıw múmkin.

Jumıstıń qurılısı: Kirisiw, tiykargı bólim, juwmaq hámde paydalanılǵan ádebiyatlar diziminen ibarat.

I BAP. BERDAQ SHÍĜARMALARINIŇ TARIYXIY-ETNOGRAFIYALIQ JAQTAN IZERTLENIWI

1.1. Berdaq shaydıń shıǵarmaların tariyxıy derek sıpatında úyreniw máseleleri

Berdaq shayır XIX ásirde jasap ótken qaraqalpaq shayırı bolıp, ol kóplegen qosıqlar aytıp, óziniń korgen bilgenlerin xatka salıp keyingi áwládlarǵa kóplegen shıǵarmalar qaldırǵan qaraqalpaq shayırı bolıp, onıń dóretpelerin jıynaw hám izertlew boyınsha júdá kóplegen jumıslar atqarıldı. Qaraqalpaq ádebiyatshılarınıń kópshiligi onıń qaldırǵan miyrasları tuwralı maqalalar, kitaplar jazdı. Dissertaciyalıq jumıslar jazdı. Respublikamızda onıń yubileyleri hár on jılǵa bir mártebe ótkerilip turıldı. Sogan baylanıslı onıń toplamları qaraqalpaq tilinde, rus hám ózbek tillerinde bir neshe mártebe basılıp shıqtı. Ótken jılı Qaraqalpaqstan alımları Berdaq shayırdıń yubileyine baylanıslı kóplegen maqalalar baspa sóz betlerinde basıp shıǵardı. Respublikalıq konferenciya ótkerildi. Joqarı oqıw orınlarında ilimiy-teoriyalıq konferenciya bolıp ótip, onda Berdaq shayırdıń ádebiy miyrasınıń házirgi waqıtta tárbiyalıq áhmiyetiniń oǵada kúshli ekenligi xár tárepleme kórsetilip, elede Berdaq shayır hámde basqada qaraqalpaq chayırılarınıń kem izertlenip atırǵanlıǵı, olardı keńnen úyreniw kerek ekenligi tuwralı pikirler bildirildi. Haqıyqatında da házirgi dáwirde eski miyraslarǵa bolǵan múnásibet ullılandı, Prezidentimizdiń tariyxıy qádiriyatlardıń áhmiyetiniń joqarı bahalaw tuwralı usınıslarınan kelip shıqqan halda biz ullı danışpanlarımızdıń keyingi áwládlarǵa qaldırǵan miyrasların jánede qádirlew hám tereń izertlew kerek boladı. Bul házirgi zaman talabı. Berdaq shayırdıń qaraqalpaq madeniyatın hám tariyxındaǵı tutqan ornın anıqlaw ushın házirge shekem biziń ilimpazlarımız tárepinen qanday isler islendi hám qanday ilimiy shıǵarmalar jazıldı, bularǵa istoriografiyalıq sholıw jasaw kerek boladı. Bul islerdi ámelge asırmay turıp, yaǵnıy istoriografiyalıq jaqtan analizler jurgizbey turıp máseleniń tıp mánisin túsiniw qıyın. Álbette, bul másele jeńil emes. Sebebi qaraqalpaq xalqınıń ullı klassik shayırı Berdaq shıǵarmalarınıń jıynalıwı hám izertleniwi kóp uaqıtlardı

hám kóp dáwirlerdi óz ishine aladı. Sonın menen birge kóp waqıtları Berdaq shıǵarmalarına bolǵan kóz qaraslar hár túrli bolǵan. Bir waqıtları sovet zamanında kommunistlik ideologiyasınıń qılıshınan qan tamıp turǵan waqıtları Berdaq shıǵarmaların hám onıń ózin hártúrli izimler menen ayıplawlar bolǵan. Berdaqı sufizmniń wákili degen uyǵarıwlar bolǵan. Ol óziniń Xorezm atlı shıǵarması menen Rossiyanıń Xorezmdi jawlap alǵanlıǵın kórsetken dep ol rus mádeniyatına, rus tiline hám Rossiyaǵa kosılıwına qarsı shıqqan degen uyǵarıwlarda bolǵan. Mine usınday qarama qarsı pikirler tuwralı, olardıń aldına qoyǵan maqsetleri neden bolǵanlıǵın túsiniw ushın kóplegen izertlewler gerek boladı.¹

Berdaqıń shıǵarmaların jıynaw bul XX ásirniń basınan baslanǵanlıǵın tolıq túrde aytıwǵa boladı. Berdaq Ğarǵabay ulınıń kóplegen shıǵarmaları xalıq arasına hám awızsha hám jazba túrde taralǵan. Geypara qosıqların, dástanların xalqımız yadtań bilip atadan balaǵa jetkerip, házirgi kúnlerimizge shekem alıp kelgen. Sol XX ásirniń basında Qaraqalpaqstan jerlerine, Aral teńizi jaǵalarına Rossiyadan, Sankt Peterburgtan bir qansha ilimiy ekspediciyalar kelip, bul jerdiń tábiyat baylıqların, xalkın, onıń úrp ádetlerin, tilin hám awızeki shıǵarmaların úyrenetuǵın hám jazıp alatuǵın rus adamları kelgen. Álbette, ullı babamız Berdaqıń «Shejire» sine ilimiy kóz-qarastan baha berer ekenbiz, dáslep xalqımızdan shıqqan jergilikli tariyxshı alım S.K.Kamalovıń «Berdaq shejiresinde xalıq ápsanaları tiykarında birinshi ret qaraqalpaqlardıń tariyxın dúziwge umıtıldı» degen ádil baha beriwlerin yadqa alǵan halda «Shejire» ni xalqımızdıń basıp ótken ómir jolı, ótmishi sıpatında moyınlawımız gerek.

Bul shıǵarmanıń atınan málim bolǵanıday-aq, «Shejire» sózi áyyem zamanlardan berli türk xalıqlarınıń túsiniğinde jazba nusqadaǵı xalıq tariyxı degen máni ańlatıp kelgen. Bulardı xalıq arasında «tariyx» sózinen göre «Shejire» sózi túsiniikli hám kóp qollanılatuǵın bolǵan. Qaraqalpaq xalqınıń millet bolıp qalıplesiwi, ayırım urıwlarıdıń kelip shıǵıwı, hár bir atanıń kelip shıǵıwı tuwralı xalıq ishinde tarqalǵan ańız-áńgime bolsa, anıq fakt penen jazılǵan jazba derek bar dep aytıw qıyın.

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

Berdaq shayırdıń «Shejire» si tuwralı ilimiy pikir júritiw 1930-jılları baslanǵan edi. Onı dáslepki izertlewshiler jergilikli ilimpazlardan N.Dáwqaraev, I.Saǵıytovlar boldı.

Orıs ilimpazı I.A.Belyaev 1917-jılı «Protokolı zasedaniy i soobcheniya chlenov zakaspiyskogo krujka lyubiteley arxeologii i istorii vostoka» degen toplamınıń tórinshi kitabında Berdaqtıń «Shejire» sin bastırıp shıǵaradı.

«Shejire» niń nusqaları tuwralı til tariyxınıń mamanı, akademik X.Xamidov óziniń «Ámiwdárya» jurnalında járiyalaǵan: «Berdaqtıń shejire shıǵarmasınıń nusqaları» degen ilimiy maqalasında jazǵan edi hám bul boyınsha N.Japaqov, A.Karimovardıń da miynetleri bar.

Berdaq shayırdıń «Shejire»siniń xalıq awzında ańız-áńgime bolıp aytılıp júrgen bir neshe nusqaları bolıp, olardan: «Shejire» niń Qońırat nusqası, Ayapbergen Muwsa ulınıń kóshiriwindegi nusqası, Xalqabad nusqası hám Shımbay nusqaların kóriwge boladı. Bulardıń bárin jámlep, salıstırıp qaraǵanıımızda ideyalıq mazmunı hám syujetleri birdey mánini beretuǵın kórkem dóretpе.

Qaraqalpaq xalqı Berdaqtıń «Shejire» si arqalı óz tariyxın, óz tilin, óz turmısın hám jámiyetlik gúreslerin kórdi. «Shejire» ni oqıp otırıp, itibar berip qaraǵanıızda shayır qazaq, ózbek, qaraqalpaqlardıń túp deregi tuwısqan adamlar bolsa kerek,-dep shamalawdan keyin, úzil-kesil gápti toqtatıp, bunnan keyingi dáwirdegi qaraqalpaqlardıń urıw uranlarınıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı boljawların kórkemlep súwretlep beredi.

«Shejire» niń aytıwınsha Razı haqtıń Ğulpaq degen balası jaslıǵında qalpaq kiygen, sonnan qalpaq atanǵan. Qaraqalpaqlardıń urıwlarındaǵı, uranlarındaǵı máseleler belgili bir shártli tariyxıy jaǵdaylarǵa baylanıslı kelip shıqqan.¹

Tariyxta urıwlardıń jeke uranlarınan tısqarı, ulıwma xalıqlıq uranlar da bolǵan. Mısal ushın aytatuǵın bolsaq, XIX ásirdeń baslarındaǵı miynetlerdeń birinde qaraqalpaqlardıń uranı Házireti Hákim ata dep tastıyıqlawshılar bar. «Shejire» niń sońında qaraqalpaqlardıń úlken urıwlarınan esaplanǵan Múyten,

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

Qońırat, Qıtay, Qıshaq, Keneges, Mańıt, Aq pıshaq hám taǵı basqa urıwları jóninde, olardıń jaylaǵan mákanı :rgenish átirapı ekenligin, olardıń túrkiy tilles xalıqlardıń ishinde usınday bir turaqlı mákanı, ornı bar belgili xalıqqa aylanǵanlıǵı tuwralı bılay dep jazadı

Múyten, Qońırat, Qıtay, Qıpshaq,
Keneges, Mańıt, Aq pıshaq,
Bári altı urıw qaraqalpaq,
Úrgenishti jaylaǵan eken

Bul qatarlardan jáne de mınaday juwmaq shıǵarıwǵa boladı.

«Altı urıw qaraqalpaq»- tariyxıy dereklerdegi XVI ásirde Noǵaylar awqamınıń siyasiy birligi ıdırap, bas-basına ketken, 1557-jılı Jayıq dáryasınan ótip, qazaq dalası arqalı Xorezmge qarap shubırıp kóshken Noǵaylar «Altı ulı» yaǵnıy «altı urıw» dep atalıwı menen baylanıslı bolıwı da múmkin.

Shayırdıń «Shejire» sindegi ushırasatuǵın Shıńǵıs xan haqqındaǵı ańız arqalı avtor qaraqalpaqlardıń urıwlıq dáwirlerindegi rawajlanıp, kem-kem sana sezimniń oyandıwı basqıshların beriwge urınıwları kórinedi.

«Shejire» niń birinshi bólimi, shıǵarmanıń eń sıpatlı bólegi bolıp, bunda xalıqtıń óz kelip shıǵıw tariyxına baylanıslı olardıń ózleriniń qızıqlı oy juwmaqların tabıw múmkin.

«Shejire» niń ekinshi bólimi tariyxıy haqıyqatlıqqa júdá jaqın keledi. Bunda jámiyetimizdiń xalıq awızınan esitip júrgen tariyxıy ápsanalarda gáp bolatuǵın waqıyalar, tariyxıy adamlardıń atları kórinedi. Onıń kóp jerleri XVIII ásirde ózinde jazıp qaldırılǵan arxiv materiallarındaǵı hújjetlerge biraz sáykes keledi.

Dóretpeniń bul bólimi úlken-úlken baplardan ibarat bolıp, avtor bunda qaraqalpaq xalqınıń altı urıwınıń kimnen baslanıp, kimlerge kelip jetkenlerin atpa-at dálilemekshi bolǵan. Bunday tariyxıy fakt ol dáwir ushın kemnen-kem ushırasatuǵın waqıya. «Shejire» de hár bir urıwdıń kimnen baslanıp, kimlerge kelip jetkenligi dálillengen. Bul ilim ushın taptırmaytuǵın teńi-tayı joq bahalı maǵlıwmat bolıp esaplanadı.

Berdaq shayırdın «Shejire» sinde sóz etken dáwirleri shama menen qaraqalpaqlardıń urıwlarǵa bóliniwleri siyasiy kóz-qaraslarda óz-ara birigip, xalıqlıq dárejege jetisiwleri sóz boladı. «Shejire» ni oqıǵanda qaraqalpaq tariyxına tiyisli tolıq maǵlıwmat bolmaǵan menen de, XVI- XVII hám XIX ásirdegi xalıq ómirindegi bolıp ótken tariyxıy waqıyalar izbe-izlik penen berilgen.

Shayırdın bul dóretpesi tek ádebiyat tariyxı ushın ǵana bahalı maǵlıwmatlar berip qoymastan, xalıq tariyxı ushın da bahalı maǵlıwmatlar beredi. «Shejire» de kórsetiliwinshe, qaraqalpaqlardıń tiykarǵı ata jurtı Túrktan bolǵan hám bir waqıtları altı urıw qaraqalpaq Úrgenishtı jaylaǵan. Biraq waqıttıń ótiwi menen Xiywa xanı óz qaramaǵındaǵı xalıqlarǵa, sonıń ishinde qaraqalpaqlarǵa da salıqtı basıp salıp búldirgen. Sol sebepli qaraqalpaqlar Xorezmdi taslap, Ata-jurtı Túrktanǵa qaray qashqan degen maǵlıwmatlar bar.

Qaraqalpaqlardıń kóshkenin esitken Xiywa xanı izinen láshker jiberedi. Posqan xalıq Jańadaryaǵa jetkende kún batıp Qońrat urıwları dáryadan ótip ketedi. Quwǵan jaw on tórt urıwdı shabadı. Degen menen qaraqalpaqlar ata-jurtı Túrktanǵa qaray kóshiwin dawam ete beredi.

Qaraqalpaqlardıń Xorezm oypatlıǵına kelgenligi jáne qaytadan Túrktanǵa kóshkenligi tuwralı tariyxıy maǵlıwmatlar joq. «Shejire» degi bul waqıyalar xalıq tariyxın tolıqtırıp ushın járdem etedi. «Shejire» de qaraqalpaqlar qashıp kóshiwin dawam etip, ata jurtı Túrktanǵan baradı. Onda kóp jıllar jasap, ol waqıtlarda kimlerdiń qaysı jerlerge ornalasqanlıǵı bayanlanadı.

Qaraqalpaq hám xalıq insan,
Hár neshik diniy musulman,
Ata jurtıdur Túrktan,
Túrktanǵa bargan eken.
Keneges, Mańıt qırıq jupar,
Sár sábizde Qıtay, Qıpchaq bar,
Jiydeli baysında Qońrat bar,
Bir neshshe jıl bolǵan eken.

dep kórsetedi.

Qaraqalpaqtıń jáne bir neshshe jıllardan keyin qayıp Xorezmge Túrktannan kóshiwin Berdaq shayır qazaq feodallarınıń shabılıwlarınan boldı,- dep kórsetedi.¹
Mısalı:

Ata-babamız Jayılǵan,
Jelige qulın baylaǵan,
Qazaq jaw bolıp qoymaǵan,
Kóp jıllar alısqań eken.
Qaraqalpaq kóship bólindi,
Kóshkeni sıyrı jılı edi,
Jurt sol jerden úsh bólindi,
Úsh tárepke ketken eken.

Bunnan keyingi dáwir dóretpede qaraqalpaqlardıń tiykargı kóp bólimleri Sırdarıyannıń tómengi bólimlerine kóshken shaqaplarınıń tariyxın jırlaw menen sheklenedi. Bul «Shejire» de sóz etilgen qaraqalpaqlardıń Jańadarıya dáwirine baylanıslı jaqındaǵı XVIII ásirdegi waqıyalar bolıp esaplanadı. Usı maqsetti tariyxshılarımız shınlıqqa tuwrı keletuǵın payıt dep esaplap: Qaraqalpaq xalqınıń Jańadarıya dáwiriniń tariyxı boyınsha kóp maǵlıwmatlar qaldırǵan,-dep bahalaydı.

Haqıyqatında da XVIII ásirde Jańadarıyada qaraqalpaqlardıń Qıtay, Qıpshaq, Keneges, Mańǵıt on tórt urıwları júz jılǵa shamalas jasaydı. Qaraqalpaqlardıń bul Jańadarıya boylarında jasaǵan jılların tariyxshılar «olardıń altın dáwiri yamasa ğárezsiz dáwirleri»-dep ataydı.

Biz «Shejire» de sóz etilip XVIII ásir yamasa Qaraqalpaqlardıń Jańadarıya dáwiri dep atalǵan waqıyalarına baylanıslı tariyxıy jaǵdaylardı kóre otırıp, xalıq ómirindegi sıpatlaması, jaǵdayı, sol dáwirge tán bolǵan siyasattı shınlıq kóz-qarastan ańlaymız.

«Shejire» de bunnan sońǵı waqıyalar yaǵnıy Qaraqalpaqlardıń Jańadarıyadan Aral teńizi átirapına, Ámiwdarıya boylarına kóshiw, Xiywa xanınıń qaramaǵına tolıq ótiw tariyxı haqqında sóz bolıp, bul kóp dáwirderdi óz ishine aladı.

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

«Shejire» de beriliwinshe Jaňadarya Qaraqalpaqlarınıń Xorezm oypatlıǵına kóship keliwinde, ásirese Xiywa xanlıǵına baǵınıwında usılay etip, qaraqalpaqlar Xorezm oypatına birotala kóship kelgennen keyin olardıń barlıq jámiyetlik, mádeniy ómirleri tikkeley Xiywa xanlıǵına ǵárezli bolıp qaladı. «Shejire» niń sońında Xiywa xanlarınıń tariyxları jóninde ǵáp boladı. Berdaq shayı óz shıǵarmasında Xiywa xanlarınıń tariyxın xronologiyalıq tártipte durıs bergen.

Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasınıń birinshi ret basıp shıǵarılıwı hám onıń izerlenip, úyreniliw baǵdarları, alımlarımızdıń pikirleri haqqında professor Á.Paxratdinovtıń miynetlerinde anıq materiallar berilgen. Bulardan basqa «Shejire» shıǵarmasınıń tariyxıy, jámiyetlik, filosofiyalıq, etnografiyalıq, dereklik baǵdarları haqqında bir neshe alımlarımızdıń pikirleri járiyalandı. Professor Á.Paxratdinov «Shejire» sózi xalıqqa túsiniqlirek bolıp, eger ol tariyx bolsa isenimlirek, qátesi joq anıq faktın, shın tariyxıy nusqa, dárek degendi ańlatqan. Biraq «Shejire» ni tek jazǵan avtor ǵana emes, onı óz xalqınıń aldında jırlaǵan. Eldegi úlken tájiriybeli adamlardıń, xalıqtıń sın eleginen ótkergen, óz - el xalqına maqullatqan. Sol sebepten de Berdaq «Shejire» si óz dáwirinde xalıq tariyxı dep moyınlangan dep jazadı.

Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasın alıp baspada járiyalanǵan orıs alımı I.A.Belyaev oǵan «Qaraqalpaqlar shejiresi» (Rodoslovnaya karakalpakov) dep at qoyǵan. Negizinde usı atama Berdaqtıń oy-pikirine tolıq sáykes keledi. Belgili oyshıllar I.T.Ivanov «Shejire soderjit znachitelnyy material dlya xarakteristiki obchestvenno - politicheskoy xozyaystvennoy jizni karakalpakov»-dep jazdı Tolstov Berdaqtı «Qaraqalpaq xalqınıń tariyxshısı»-dep atadı.

Al belgili qaraqalpaq tariyxshısı M.Tilewmuratov «odnovremenno po pamyatnikam istorii, yazıka i literaturı», -dep ayırıqsha atap ótedi. Akademik M.K.Nurmauxammedov: «Soderjanie etoy poemı letopisi etnicheskaya istoriya karakalpakov i drugix narodov Sredniy Azii, osnovannaya na pismennıx istochnikax i ustnıx predaniyax. V «Rodoslovnoy» vıskazıvayutsya interesnie sujdeniya kasayuchiesya istorii uzbekskogo, turkmenskogo, nekotorie svedeniya po istorii iranskogo, kitayskogo, mongolskogo narodov. «Rodoslovnaya» Berdaxa

cenniy istoriko - etnograficheskiy istochnik, bescenniy istoriko-xudojestvenniy dokument. Ona svidetelstvuet ob enciklopedii na stil znaniy Berdaxa» -dep jazgan edi. Berdaqtnıń «Shejire» shıǵarmasınıń tolıq variantın tawıp, arabsha tıp nusqasın oqıp túsinip hám orıssha awdarması menen baspada járiyalagan alım X.Hamidov bılay jazadı: «Poeticheskie sochinenie Berdaxa «Shejire» nesomnenno cenniy istochnik po istorii, istroii literaturı i yazıka karakalpakskogo naroda. V proizvedeniyax Berdaxa nalichestvuet kolorit narodnoy jizni». Berdaq «Shejire» de óimizdiń milliy ózgesheligimizdi, óz milliyligimizdi saqlawǵa, qásterlewge ayırıqsha itibar bergen. Bunı shayırdıń sózleri tastıyıqlaydı. Berdaq shayır birinshi náwbette qaraqalpaqlardıń óz aldına millet, eki mın jıllıq tariyxı, etnografiyası, milliy dástúrleri, mádeniyatı, kóz-qarasları, ata-tegi bar xalıq ekenligimizdi usı «Shejire» sin jazıp qaldırıw menen tastıyıqlagan. Máselen: Qaraqalpaq xalqınıń haslı kim ekenligi, bul xojalıqtıń eń dáslepki ata-babasınıń kelip shıǵıwı haqqında da oǵada biybaha maǵlıwmat beredi.

Maliktiń ulı Razıhaq,
Yashlıǵında qoydı qulpaq,
Kiygen ekán karakalfak,

Shundın «qalpaq» bolǵan eken.

Bundaǵı Razıhaq - «Razak» (qaraqalpaq) babamızdıń dúnyaǵa kelgenine wroe-jılı boladı. Ol qaraqalpaq qáwimleriniń basın qosıp orayǵa jámlestirgen adam. Solay etip, qaraqalpaqlardıń millet bolıp qalıplesiwiniń barısı, uzaq dawam etken tariyxıy rawajlanıw dáwirlerin bastan ótkeredi , -dep jazadı belgili jazıwshı J.Muratbaev tariyxıy dereklerdi qarastırıp otırıp. Demek, Berdaq óziniń «Shejire» sin jazıw arqalı wr00 jıldan aslam tariyxı bar xalıq ekenligiizdi álemge tanıtqan milliy shayır bolıp tabıladı. Jáne bul Razıhaq degen babamızdıń atı German Vamberidiń 1855-jılı Leypcigte basıp shıǵarılǵan, túrkiy xalıqlarınıń etnologısı menen etnografiyası degen «Shejire» kitabında qaraqalpaq xalqınıń arǵı-jaǵası Razak qaraqalpaq ekenligin atap kórsetedi. Orıstıń izertlewshisi I.V.Anichkovtıń 1899-jılı qazaqta basılǵan «Qazaq batırı Janxoja Nurmuxammed ulı» degen kitabında da qaraqalpaq xalqınıń tıp babası Razak (qaraqalpaq) ekenin anıq

dálillep kórsetken. Bular qaraqalpaq tariyxı menen biraz jıllardan beri shuǵıllanıp arabsha-parsısha jazba dereklerdi, shejirelerdi oqıp kórip júrgen belgili jazıwshınıń pikirleri. Bul pikirlerdiń izertlewge ılayıq bahalı maǵlıwmatlar ekenligin belgili ádebiyatshı alım K.Mámбетov hám arabsha tereń sawatlıqqa iye, qol jazbalar tariyxı menen qızıqqan U.Raxmetullaevlar da ayırıqsha maqullaydı. Belgili ádebiyatshı hám jazıwshı O.Bekbauliev Berdaqtıń «Shejire» sindegi Ánes Málik haqqındaǵı dereklerdiń arab tariyxshıları kitaplarındaǵı anıq maǵlıwmatlar menen sáykesligin keltirip hám bunıń tariyxshı S.P.Tolstovtıń pikirleri menen ushlasatuǵınlıǵın aytadı.

Demek, usı dereklerdi salıstırıp anıqlastırǵanıımızda, Berdaqtıń oǵada oqımısılı bolǵanlıǵı, usı jazba dáreklerdiń bárinen de xabardar ekenligi, jáne de qaraqalpaqlarǵa tán milliy dereklerdi tariyxıy hújjetlerge sáykes sáwlelendiriwge tiykarlanǵanlıǵın kóremiz.¹

Ekinshiden, Berdaq shayır qaraqalpaqlardıń shıǵısın belgilewde, ata-tegimizdi, milliy tórkinimizdi anıqlastırıwda milliy dástúrlerimizge, úrp-ádetlerimizge, milliy kiyiniw ózgesheligimizge, milliy mádeniyatımızǵa ayırıqsha názer awdarǵan. Usı jerde «gulpak» sózine ayırıqsha itibar bergenimizde áyyem ata-babalarımızdan baslap milliy dástúrlerimizde ullaımızǵa aydar, tóbe shash qoyıw, qızlarımızǵa shekesinen tulımshaq qoyıw kishkene waqtınan baslap jaqsı ırım-milliy ózgesheliktiń belgisi, xalıqtıń ata-teginiń kórinisin bergen. Qaraqalpaqlardıń ata-babaları esaplanǵan massagetler bul «gulpak» tı aydardı tuw etip ózleriniń áskeriy júrislerinde kótergen:

«Aydarlı tuwı teńselip,
Shıqtı jolǵa massagetler».

Altın Aydarlı ulla, gúmis tulımshaqlı qızlar qaraqalpaqlardıń batırlıq jırlarında, dástanlarında da keń sáwlelengen. Mine bular biziń xalqımızdıń negizgi bir milliylik belgisi ekenligin kórsetedi. Gulpak yaǵnıy aydar qoyıw bul kórinis túrkiy xalıqlarına tán, basqa xalıqlarda ushıraspaydı. Berdaq usı baǵdarda jáne bir nárseni ózbek, qazaq, qırǵız, túrkmen hám qaraqalpaq xalıqlarınıń túbi bir

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

tuwısqan ekenligin de uqtırıp ketedi. Berdaq milliy ata-tegimizdi, túpki tórkinimizdi durıs belgilep beriwde milliy kiyimimiz, qaraqalpaqlardı qádirli bas kiyimi milliy etnografiyalıq derek qaraqalpaqlardıń bas kiyimine ayırıqsha itibar berip, negizgi milliy ózgeshelikti belgilewshi belgi sıpatında qarap ótedi. Bul Ájiniyaz shayırdıń «Ellerim bardı» qosıǵında paydalanǵan:

Sorasań elimdi Qojban bizlerden,

Qalpaǵı qazanday ellerim bardı.

Bul qalpaq sózi arab tilinen kirgen, qaraqalpaqlardıń tiykarǵı milliy ózgesheligin tanıtatuǵın maǵlıwmat, milliy derek sıpatında alınǵan. Bul milliy etnografiyalıq derekti alımlarımız N.Dáwqaraev hám Q.Maqsetovlar da ayırıqsha belgilep ótip, tariyxıy dereklerdegi, «klobuki», «qalpaq» sózleri, maǵlıwmatlar, qaraqalpaq degen atamanıń kelip shıǵıwı Berdaqń dúzgen geniologiyalıq boyınsha IX-X ásirlerge tuwra keletuǵınlıǵın aytadı. Belgili tariyxshı S.P.Tolstov qaraqalpaq xalqınıń milliy topar bolıp qalıplesiwin anıqlaw (XI-XVI) baǵdarında da usı Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasın milliy derek sıpatında paydalanǵan.

Al belgili orıs alımı T.J.Jdanko «Qaraqalpaqlardıń tariyxıy etnografiyalıq ocherkleri» atlı miynetin jazıwda hám qaraqalpaqlardıń urıwlıq-qáwimlik geniologiyalıq kestesin dúziwde Berdaqtıń «Shejire» shıǵarmasın biybaha milliy derek negizgi nusqa retinde qollanǵan.

1.2. Berdaq shayır shıǵarmalarında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy turmısınıń sáwleleniwi.

XIX ásirde Ámiwdárya boylarında hám Aral jaǵalarında jasaǵan qaraqalpaq xalıqı joqarı ruwxıy mádeniyatqa iye bolǵan. Hár bir awılda meshitler bolıp, xalıqtıń ul-qızları jas waqtınan baslap meshitlerge barıp bilim alǵan. Meshitlerde jas balalarǵa ózi tuwılıp ósken jerin súyiw, jas waqtınan baslap miynet súyiwshilikke, insandı qádirlewge, bilim alıwǵa hám de eń jaqsı insaniylıq qásiyetlerge tárbiyalǵan. Bul oqıw orınlarında ullı ulamaların jazǵan diniy kitapları arab tili, parsı tili hám de Ferdawsiydiń, Nawayınıń, Fizuliydiń miyrasları úyretilgen.

Qaraqalpaqlar áyyemgi Xorezm civilizaciyasınıń dástúrinde jasaǵan xalıq. Sonıń ushın ol kóp ásirlik bay ádebiy, mádeniy tariyxqa iye. Qaraqalpaqlardıń arab, parsı hám barlıq turkiy xalıqlar menen qarım-qatnasta bolıp, hámme jerler menen baylanısıp qalǵan ilimli de, bilimli de, ádebiyatqa, kórkem ónerge bayda, sharwada, diyxanda, jawıngerde, dúnyaǵa belgili de xalıq bolǵanlıǵı hesh kim de hesh qashan biykarlayda alǵan emes. Qaraqalpaq xalıqı qubla shıǵısta ilim orayı bolǵan Buxarayiy Sharip, batısında Mamun Akademiyası jaylasqan 360 áwliyenıń Watanı dep atalǵan Urgenshtiń aralıǵında jasaǵan xalıq. Ustúrt keńisligi, Ámiwdárya, Sırdárya boyları, Jańadárya Quwandárya massivleri, qubla Aral hám Aral átirapları bul xalıqtıń ómir boyına tiykarǵı jaylaǵan mákanları bolǵan.¹

XVIII hám XIX ásirlerde qaraqalpaqlardıń tek úshten bir bólegi ǵana Turkistannan buratala kóship kelip, ózleriniń áyyemgi ata-babalarınıń mákanı Xorezmge kelip ornasqan. XIX ásirde bul jerlerde mektep, meshit hám mediriselerdiń sanı kóbeyedi. Bul mákanǵa kelgennen keyin qaraqalpaqlardıń burınǵısha arab, parsı xalıqları menen baylanısları kúsheyedi. Xalıq Baǵdatqa, Mısırǵa, Mákkege, Xiratqa, Qabulǵa, Istanbul medireselerine barıp oqıwların dawam etedi. Al, ol ullı medireselerge jete almaǵanlar Xiywa xanlıǵı menen Buxara ámirliginde ullı medireselerde erkin bilim aladı. Al, bulardan kóp

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 248 bet

aldın XIII ásirlerde-aq qaraqalpaqlar jerinde Qumózek iyshan mediresesi ornında, XIV-XV ásirlerde Qaraqum iyshan mediresesi ornında XVI ásirde Nazarxanda, Shimbayda, Tas medirese dep atalgan ullı medireseler hám soń Aqjaǵısta Nurulla axun medireleseleri payda boladı. Bul ásirlerde qaraqalpaqlardıń hár bir awıllarında meshitler islep turǵan.¹

Xorezm elatında musulmanshılıqtıń bes shártleriniń birewi ul-qızların mektepke berip sawatlandırıw el, xalıq dástúrine aylangan. Bul meshit, medireselerde Baǵdatta, Tegeranda, Mısırdá, Qarashiyde, Qabulda, Xiywada, Buxarada medireseler pitkeren ilimli sawatlı allamalar sabaq bergen. Xalıqta sawatlılıq júdá kúshli bolǵan. Geypara ilimiy dereklerge muwapıq 1900-jıllardıń ózinde qaraqalpaqlarda 3000 meshit medireseler islep turǵan. Arqa Xorezmdegi eń sawatlı jer qaraqalpaqlar bolǵan. Ásirese elde jazba mádeniyatı jaqsı rawajlangan. Eń baslısı bul dáwirlerde qaraqalpaqlarda orta ásirdegi turkiy xalıqlardaǵı qalıplesip ketken xat janrı oǵada háwij alǵan. Arab, parsı, turk tillerinen kitaplardı kóshiriw, qaraqalpaqshalaw máseleleri jolǵa qoyılǵan. Bul dáwirlerden XX ásirdeń birinshi shekem turkiy xalıqlarda kitap basıp shıǵarıw bolmaǵan. Orta ásirdegi ilimpazlarımız bolǵan Al Farabiy, Imam Al-Buxariy, Al Beruniy Ulıǵbek, Abu Ali Ibn Sino, Al Xorezmiy miynetleri danishpan shayırlarımız Xoja Axmet Yassawiy, Ferdawsiy, Nizamiy Genjawiy, Jámiy, Dexleviy, Nawayı hám Maqtımqulılardıń ájayıp dóretpeleri de qol jazba túrinde kitap túrine kelip taratılǵan. Barlıq ilim pán, tariyx, ádebiyat, mádeniyatı estelikleri de jurtsılıqqa usılayınsha jayılǵan. Hátte medirese menen meshitlerde Quran, Hádís jáne de shárayat nızamlıqların, sonday aq súwretlerdi, ayatlardı úyrenetuǵın pánlerde xatkerler tárepinen kóshirilip kóbeytilgen, qoldan qolǵa jazba halında jetkerilgen. Bularda tariyxta óz dáwirindegi jazba mádeniyattıń rawajlanıw dáwirleri dep esaplangan. Bul xarakterdegi jazıw mádeniyatı yaǵnıy rawajlangan xat penen XX ásirdeń 20-jıllarına shekem dawam etti.

XIX ásirde qaraqalpaqlar arasında islam dini keń tarqalıp bilimli adamlar júdá kóp bolǵan. Olar baslangısh bilimdi óz awıllarındaǵı mekteplerde alǵan.

¹ M. Tlewmuratov, J.T. Berdiev Z. Tlewmuratova «Qaraqalpaqstan tariyxı» N. 2014-j

Hár bir awıldıń mektep mollası bolǵan. Awıldıń hár bir balası jeti jasqa tolgannan keyin mekteplerge qatnap, mollanıń bassılıǵında sawatın ashqan.

Bul mekteplerde arab alipbesinde oqıw hám jazıw úyretiliw menen birge baslanǵısh diniy túsinipler berilgen. Usınday mekteplerdiń sanı XIX ásirde Qaraqalpaqstan aymaǵında 318 bolǵan.

Mekteplerdi pitirgen jaslar ózleriniń ıqlası hám materiallıq múmkinshiliklerine qarap, sol dáwirdegi joqarı oqıw ornı esaplanǵan medreselerde bilimin jetistirgen. Bunday medreselerden Aral jaǵalarında qurılǵan Qaraqum iyshan medresesi Pútkil Oraylıq Aziyaǵa belgili bolǵan. Bunnan basqa qaraqalpaqlar arasında sol sıyaqlı birneshe medreseler bolǵan. Bulardan: Qalila axun, Embergen axun, Ayımbet iyshan, Iyshan qaladaǵı medreselerdi atap ótiw múmkin. Solardıń arasında Tas medrese hám Qaraqum iyshan medreseleri házirgi Qaraqalpaqstan aymaǵında sufizm táliymatın tarqatıwda úlken xızmet atqarǵan.¹

Tas medrese házirgi Ámiwdárya rayonu aymaǵında 1841-jılı Xojaniyaz biy tárepinen qurılǵan.

Qaraqum iyshan medresesi XIX ásirdeń ortalarında qurılǵan. Onıń talabalar oqıytuǵın otız ójiresi bolǵan. Medresede óz zamanına ılayıq kitapxana bolǵan. Onıń qorında Álisher Nawayı, Ferdawsiy hám basqa da shıǵıs ádebiyatı klassikleriniń shıǵarmaları menen tolgan kitapxana bolǵan. Bul kitapxana keńes hákimiyatı jıllarında joq etip jiberilgen.

Qaraqum iyshanları Aral boyı xalıqları menen sonıń ishinde qaraqalpaq, qazaq, ózbek xalıqlarınıń arasında sufizm ideyaların taratıwda úlken áhmiyetke iye bolǵan. Qaraqalpaq ádebiyatınıń belgili wákilleri Berdaq shayır Qaraqum iyshan medresesinde oqıǵan. Qaraqum iyshan medresesiniń qalǵan orınları elege shekem Aral boyı jaǵalarında saqlanıp tur. Onda Berdaq, Kúnxoja shayır qábirlerine úlken estelik salınǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń bay ruwıxy mádeniy miyrasınıń biri bul — folklorlıq shıǵarmalar bolıp, ol belgisiz avtor (xalıq) tárepinen dóretilgen, xalıq arasında tarqalǵan, awızeki túrde áwladtan-áwladqa jetip kiyatırǵan ádebiy kórkem

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 252 bet

shıǵarmalar. Olardıń ayırımları jazba túrde de tarqalǵan. Ol xalıq dástúri, etnografiyası hám tariyxı menen tıǵız baylanısta dórelip, bir neshe tariyxıy dáwirlerdiń jemisi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq xalıqı oǵada bay folklorlıq miyrasqa iye. Folklor úlgeriniń biziń zamanımızǵa jetken nusqalarınıń ilimpazlar tárepinen 100 tomlıǵı basılıp shıqanlıǵı pikirimizdiń ayqın dáliyli esaplanadı. Onda xalıq naqıl-maqalları, tariyxıy hám salt-dástúr qosıqları, ertek hám dástanları jáne basqa da dóretpeler orın alǵan. Belgili qazaq ilimpazı Sh.Waliyxanov: «Qaraqalpaqlar sahradaǵı birinshi shayırlar hám qosıqshılar bolıp esaplanadı», dep jazǵan edi.

Qaraqalpaqlar arasında áyyemgi waqıtlardan beri qaharmanlıq dástanlar keńnen taralǵan. Olardan «Qırıq qız», «Alpamıs», «Qoblan», «Máspatsha» usaǵan qaharmanlıq dástanlar keńnen málim. Olar xalıq tariyxınıń joldası bolǵan. Qaraqalpaqlar eski dástanlardı yadında saqlawǵa, onı áwladtan-áwladqa jetkeriwge úlken itibar bergen.¹

Qaraqalpaqlar arasında eń súyikli batırлық dástanlardan biri «Edige» dástanı bolıp esaplanadı. Izertlewshilerdiń kórsetiwi boyınsha «Edige» dástanında súwretlengen waqıyalar, adamlardıń atları tariyxta bolǵan. Qaraqalpaq jırawları bul dástanǵa xalıqtıń basınan ótken tariyxıy waqıya sıpatında qaraǵan.

Qaraqalpaq xalqınıń turmısında «Qırıq qız» dástanı eń áhmiyetli orın iyeleydi. Onda qaraqalpaq xalqınıń turmısı hám mádeniyatı tuwralı kóplegen maǵlıwmatlar bar. Sonday-aq, «Qırıq qız» dástanı búgingi kúnde pútkil dúnyalıq folklor izertlewshi alımları hám keń xalıq arasında belgili. Sebebi, bul dástannıń jáne bir ózgesheligi basqa xalıqlar arasında tarqalmaǵanlıǵı esaplanadı. 1997- jılı sentyabrde Nókiste bolıp ótken usı dástanǵa baǵıshlangan xalıq aralıq ilimiy ánjumanda dástannıń barlıq türkiy xalıqlar ushın áhmiyetiniń teńdey ekenligi atap kórsetildi.

Qaraqalpaq xalqınıń «Alpamıs» dástanında da áyyemgi dáwirdegi tariyxıy waqıyalar menen birge XVIII – XIX ásirdegi azatlıq gúresi óz sáwleleniwin tapqan.

¹ M. Tlewsmuratov, J.T. Berdiev Z. Tlewsmuratova «Qaraqalpaqstan tariyxı» N. 2014-j

Qaraqalpaq xalqı arasında ıshqı-muhabbat haqqındaǵı júdá kóp dástanlar, xalıq qosıqları tarqalǵan. Solardan «Ǵárip-ashıq», «Sayatxan-Hámra», «Góruǵlı» hám taǵı basqalar xalıq tárepinen súyip tınılanadı.

Xalqımız ruwqıy mádeniyatınıń ajıralmas bólegi kúndelikli turmısta ushırasatuǵın milliy salt dástúrleri bolıp esapanadı. Olar xalıq dástúrlerine baylanıslı bolǵan toy baslaw, háwjar, sınsıw, bet ashar, besik jırı usaǵan dástúrler esaplanadı. Bular hár qaysısı óz naması menen ayılǵanı sebepli turmıs-salt jırları yamasa toy dástúri hám xalıq dástúri dep te atalǵan. Solay etip, awızeki xalıq dóretpesindegi turmıs-salt jırları xalqımızdıń ruwqıy mádeniyatınıń dárejesin belgileytuǵın oǵada bay etnografiyalıq material bolıp esaplanadı. Olar óziniń mazmunı boyınsha ajıralıp turǵan. Máselen, «Bet ashar», «Toy baslaw», «Háwjar», «Sınsıw» qosıqları qaraqalpaq xalqınıń qız uzatıw, ul úylendiriw toyları menen baylanıslı bolsa, «Joqlaw» qosıǵı marhumdı jerlew dástúri menen baylanıslı.

Salt jırlar menen bir qatarda, xalıq dóretpesinde keń taralǵan janrdıń biri xalıq qosıqları. Qosıqlardıń tematikası oǵada bay bolǵan. Olardıń qızlar qosıǵı, xoshlasıw qosıǵı, muhabbat qosıqları, táriyiplew qosıqları, miynet qosıqları, batırlıq qosıqları, Watandı súyiw qosıqları, balalar qosıqları hám basqa da túrleri bolǵan. Xalıq arasında atı ańızǵa aylanǵan tariyxıy tulǵalar haqqında da qosıqlar dóregen. Xalıq awızeki dóretpeleriniń tolǵawlar, ertekler, ańızlar, jańıltıwlar, sheshenlik sózler, naqıl-maqallar hám bunnan basqa da túrleri xalqımız arasında keńnen tarqalǵan hám ata-babalarımızdan miyras bolıp áwladtan-áwladqa ótip, biziń búgingi kúnimizge shekem jetip kelgen. Solardan, naqıl awızeki xalıq dóretpesiniń eń kóp tarqalǵan tarawı bolǵan. Naqıllar bay, tereń, qısqa mazmunlı hám kórkem ayılǵanlıǵı ushın umıtmıstan atadan-balaǵa ótken. Sonıń ushın da, xalıq naqıllarınıń awızeki xalıq dóretpesinde «atalar sózi» dep te ataydı.

Qaraqalpaqlarda júdá kóp ertekler saqlanǵan. Olardıń kópshiligi áyyemgi dáwirlerden saqlanıp, xalıqtıń turmısında bolǵan jámiyetlik siyasiy ózgerislerdi bildirgen. Qaraqalpaq ertekleriniń túrleri oǵada kóp. Olar

özleriniń mazmunına qarap bólingen. Qaraqalpaq arasında «Ańqaw mergen», «Jiyrenshe sheshen», «Aldar kóse», «Xoja Nasraddin» hám basqada usağan uqsas ertekler bolğan. Kóp ertekler qońsı xalqlardıń ertekleri menen jaqın bolğan.¹

Qaraqalpaqlarda geypara adamlardıń ómirine baylanıslı kúldirgi sózler kóp bolğan. Olardan Ómirbek laqqı tuwralı kóplegen kúldirgi sózler saqlanıp biziń kúnlerimizge shekem jetip kelgen.

Qaraqalpaqlar basqa túrkiy xalıqlarǵa uqsap awızsha ańızlarǵa úlken itibar bergen. Qaraqalpaqlar tariyxı boyınsha kóplegen maǵlıwmatlar jıynağan akademik S.Kamalov, kórnekli tariyxshılar T.A.Jdanko, R. Qosbergenov, U. Shalekenov, L.S.Tolstova ózleriniń tariyxıy miynetlerin jazba tariyxıy derekler menen birge qaraqalpaqlar arasınan jıynalğan ańızlar, tariyxıy ápsanalar negizinde jazdı. Olardıń pikiri boyınsha XVIII-XIX ásirdegi qaraqalpaqlardıń Sırdárya, Jańadárya, Ámiwdárya boyındaǵı qonısları, olardıń Orta Aziya jerlerine qonıslasıw tariyxı boyınsha awızsha maǵlıwmatları, Xiywa xanlıǵınıń tariyxıy maǵlıwmatları menen tuwra keletuǵınlıǵın kórsetken.

Tolǵawlar. Qaraqalpaqlar jawgershilikti kóp kórgen xalıq. Sonlıqtanda xalıqtıń awır awhalı, ózleriniń otırǵan jerlerin taslap kóshiwi tuwralı jırawlar tárepinen atqarılıp usı kúnlerge shekem jetken.

Ormambet biy tolǵawı XVI ásirdeń waqıyaların sáwlelendiren. Ormambet biy tariyxta bolğan adam. Ol noǵaylı awqamınıń basshısı bolğan, qaraqalpaqlardıń noǵaylı dáwirindegi tariyxı boyınsha kóplegen maǵlıwmatlar beredi.

Xalıqımızdıń mádeniyatında awızeki xalıq dóretpelerin, ádebiyatı, kórkem óneri dóretiwshiler, biziń zamanımızǵa shekem jetkeriwshi jıraw, baqsı hám qıssaxanlar ayırıqsha orın tutadı.

¹ Tleumuratov M. Qaraqalpaq poezziyası – tariyxıy derek. N., 1994 254 bet

II BAP. BERDAQ SHAYIRDÍŇ «SHEJIRE» SHÍĜARMASI – TARIYXIY DEREK SIPATINDA.

2.1. «Shejire» shıǵarmasınıń dóretiliwi

Kún shıǵıs ellerinde óz xalqınıń mádeniy-ruwxıy tariyxı haqqında Shejire jazıp qaldırǵan alım hám shayırlar kóp. Solardıń arasında á sirese XIX á sirde jasap dóretiwshilik etken belgili qaraqalpaq klassik shayırı Berdaq Ğarǵabay ulı ayrıqsha orındı iyeleydi. Bul «Shejire»niń ózgesheligi sonnan ibarat, ol qaraqalpaq xalqı tariyxı boyınsha birinshi jazba nusqada qalǵan. Ekinshiden, onıń avtorı tek qaraqalpaq xalıqı arasında ǵana emes, bálki basqa xalıqlarda tán alǵan danıshpan shayır hám oyshıllardan biri bolǵan Berdaq shayır edi. Sonıń ushın da bul shın maǵanasındaǵı tariyxıy shıǵarma sıpatında qaralmaǵanı menen qaraqalpaq tariyxı haqqında eń dáslepki boljawlar sıpatında qarawǵa boladı. Berdaq shayır dóretken «Shejire»niń tariyxtıń áyne ózi sıpatında qabıl etilmewiniń sebebi, bul negizinen kórkem shıǵarma esaplanadı. Kórkem shıǵarma tariyxıy temanı súwretlegende de ayırım fantaziya beriledi. Sol sebepten, onda fantaziyanıń ústin bolıp ketiwi múmkin. Óytkeni, Berdaq bul shıǵarmanı jazarda kóbirek tariyxıy ańızlarǵa tiykarlangan. Bunnan tısqarı tariyxıy faktlerde ushrasadı. Demek, shayır kóp ǵana tariyxıy kitaplar menen tanıs bolǵan. Sonıń ushın da shayır bul shıǵarmasını óziniń kórgen-bilgeni, oqıǵanı hám esitkenleri tiykarında xatqa túsiredi.

Qullası, bul shıǵarma qaraqalpaq xalqınıń tariyxı ǵana emes, sonıń menen birgelikte bárshe túrkiy xalıqlar tariyxı ushın oǵada áhmiyetli bolǵan shıǵarma bolıp esaplanadı. Basqa túrkiy tilles xalıqlar shejireleri qatarı Berdaq ta óz «Shejire»sin payǵambarlar zamanınan baslap XIX ásirdegi qaraqalpaqlar turmısı menen tamamlaydı.

Solay etip, Berdaq shayır qaraqalpaq xalqınıń eń dáslepki «Shejire»sin jazıp qaldırdı. Onıń:

«Berdimurat haqtıń qullı,
Sahrada ósken búlbúli,
Bul Shejireni jılqı jılı
Xalıqqa mashxur qılǵan eken,» —

dep jazıwına qaraǵanda «Shejire» 1894-jılı jazılǵan.

«Shejire»ni birinshi ret etnograf I.A. Belyaev 1903-jılı qaraqalpaqlar arasınan jazıp aladı hám baspadan shıǵaradı. Biraq, «Shejire»niń tiykargı avtorı Berdaq shayır jóninde I.A. Belyaev hesh gáp aytpaydı. Keyingi dáwirlerde baspadan shıǵarılǵan «Shejire»niń, 1917-jılı basılıp shıqqan «Shejire»den ayırmasınıń joq ekenligine iseniwge boladı. Biraq, 1917-jılǵı basılıwında «Shejire» tolıq berilmegen. I.A. Belyaev onı tolıq jazıp alǵan bolıwı múmkin. Ol jazıp alǵan varianttı izlep tabıw ilmiy xızmetkerlerdiń wazıypası bolıp esaplanadı. Berdaq shayırdıń «Shejire»si burınǵı awqam dáwrinde bir neshe ret jazıp alındı. Onıń qoljazba túrinde bir neshe nusqası tabıldı. Onı jıynawda, baspadan shıǵarıwda izertlewshilerden filologiya ilimleri doktorları N. Japaqov, Xamidov, U.Rametullaev hám basqalar birqansha jumıslar júrgizdi.¹

Turkiy xalıqlar mádeniyatı tariyxındaǵı tájiriybe hám dástúrlerge tiykarlanıp Berdaq shayır dóretken Qaraqalpaqlar «Shejire» sin xalıq tariyxı dep qabıl etemiz. Sol sebepli de úlken dúnyalıq masshtabtaǵı ilimpazlar S.P.Tolstov, T.A.Jdanko, N.Dáwqaraev, S.Kamalovlar «Berdaq shayırdı qaraqalpaq xalqınıń birinshi tariyxshı alımı dep esaplaydı». Berdaq shayırdıń Shejire shıǵarması haqqında tariyxshı ádebiyatshılar kóp izertlep, kóp bas qatırdı. Ásirese olardan D.Dáwqaraev, S.Kamalov, R.Qosbergenov, I.Saǵıtov, N.Japaqov, A.Murtazaev hám t.b lar bul úlken shıǵarmaǵa ózleriniń baxalı pikirlerin ayttı. Bul dóretpe xalıq tariyxı bolǵanlıǵı sebepli onı sawatlı qıssaxan, shayırlar mektebinde qayta-qayta kátiblerge kóshirtip, kitap qılıp

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıǵarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» .«İlim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sanı. 13-14-betler.

túpletip elge taratıp otıradı. N.Dáwqaraev, Q.Ayımbetov, I.Saǵıtovlardıń aytıwlarına qaraǵanda «Shejire» niń Berdaq shayır ózi jazǵan nusqası, Qorazbek jazǵan variantları 1930-jıllarda baspada járiyalaw waqıtlarında siyasatqa beyimlestirip, biraz qısqartqan, redaktorlangan variantların ǵana 1940-jılı baspada járiyalangán. «Shejire» shıǵarmasınıń ulıwma kólemi, 1941-jılǵı baslıwı boyınsha 275 kupletten ibarat.¹ Berdaq shayır dóretiwshiligin izertlewshiler kóp ǵana alımlar Berdaq shayır dóretken «Shejire» niń jazılıw tariyxı haqqında túrli-túrli pikir boljawlardı beredi.

Berdaq shayır dóretken «Shejire» shıǵarmasınıń xarakterli belgileriniń biri bul — onıń qosıq penen jazılǵanlıǵı esaplanadı. Bul dóretpe pútkil Orta Aziya shejirelerinen parıq qıladı. Berdaq shayır óz «Shejire»sinde qaraqalpaq xalqınıń tariyxıy ótmishin sáwleledirgen sıyaqlı, xalqımızdıń bay kórkem tilinen de sheber paydalana alǵan. Solay etip, «Shejire» shıǵarması qaraqalpaq ádebiy tilin bayıtqan qımbatlı dóretpe bolıp tabıladı. Bul shıǵarma Berdaq shayırdıń shayırlıq yoshınan, onıń shayır hám tariyxshı sıpatında sheberiliginen, ustalıǵınan derek beretuǵın shıǵarmalardan biri bolıp esaplanadı.

Berdaq shayır tárepenen «Shejire» shıǵarmasınıń dóretiliwi onıń xalıqshıl shayır ekenliginen, óz xalqı aldındaǵı islegen jaqsı xızmetlerinen hám watansúyiwshiliginen derek beredi. Sonlıqtan da bul dóretpe ótken dáwirlerdiń tariyxıy waqıyalıqların sáwlelendirgen menen biziń búgingi kúnimiz ushın tárbiyalıq áhmiyetke iye úlken tariyxıy jazba estelik bolıp esaplanadı.

Hár bir xalıqtıń ruwxıy jetilisiwinde onıń ata-babaları tárepinen uzaq tariyxı dawamında toplanǵan ruwxıy-mádeniy miyraslarınıń ornı ayırıqsha. Bul miyraslar qatarında ullı xalıq ǵayratkerleri tárepinen dóretilgen tariyxıy shıǵarmalar úlken áhmiyetke iye. Tariyxıy miynetlerdegi xalıq ótmishi, ata-babalarımızdıń azatlıq hám ǵárezsizlik ushın alıp barǵan gúresleri tariyxın,

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıǵarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» «İlim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sanı. 13-bet.

ruwxıy mádeniyatın, salt-dástúrlerin, ulıwma ótken turmıstı tereńnen úyreniw hám onı ósip kiyatırǵan jas áwladlar sanasına sińdiriw búgingi kúnde tálim tarawındaǵı áhmiyetli máselelerdiń biri bolıp esaplanadı.

Qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatın oqıtıwda Berdaq shayır tárepinen dóretilgen «Shejire» shıǵarması áhmiyeti úlken. Óytkeni bul dóretpе túrli ańız-ápsanalarǵa tiykarlangan bolsa da qaraqalpaq xalqınıń tariyxı, etnografiyası boyınsha áhmiyetli maǵlıwmatlar jámlengen hám oqıwshı jaslarǵa úlken ilmiy derek bolıp xızmet etedi.

2.2. «Shejire» shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń kelip shıǵıw tariyxı haqqındaǵı maǵlıwmatlardıń sáwleleniwi

Qaraqalpaqlarda basqa xalıqlarǵa uqsap, hár bir urıw aǵzası óz ata-babasınıń tariyxın, óziniń jeti atasın biliwi shárt bolǵan. Bul bilim atadan balaǵa ótip otırǵan. Házirgi kúnge shekem úlken jastaǵı adamlar arasında óziniń on atasına shekem biletuǵınları ushrasadı. Bul erte dáwirlerden kiyatırǵan dástúr esaplanadı. Keyinala, waqıt ótiwi menen shejireler tek urıw shejireleri bolmay, onda sol waqıttaǵı xalıqtıń ulıwma siyasiy hám tariyxıy waqıyaları óz sáwleleniwin tapqan. Bul haqqında Bashqurtstanlı belgili táriyxıshı alım R. Kuzeev bılay dep jazadı: «Áwladtan-áwladqa ótip kiyatırǵan shejire urıwdıń yamasa qáwimniń óz aldına tariyxına aylana baslaǵan . Bunda tariyxta belgili urıwdıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı túsinipler, qáwimler gúresi menen urıw, qáwim baslıqlarınıń geneologiyasına baylanıslı waqıyalar óz kórinisin tapqan »¹

Shejireler dáslepki waqıtları hár urıwǵa tiyisli bolǵan bolıwı múmkin. Sońıraq urıw shejirelerindegi waqıyalar óziniń kólemi jaǵınan keńeyip barǵan. Bul haqqında kóp sanlı tariyxıy derekler xabar beredi. Olardıń bergen maǵlıwmatlarına qaraǵanda qaraqalpaq urıwlarınıń hár qaysısınıń óz aldına shejireleri bolǵanlıǵı tuwralı pikirlerin aytıp ótedi.

Shejireler patriaxal-feodallıq jámiyetke tán. Hár bir qaraqalpaq urıwınıń atın, tamǵasın biliwi kerek bolǵan, onıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı túsinipti kóbinese shejirelerden tawıp otırǵan.

Shejireler kóp xalıqlar turmısında bar ekenligi belgili. Bashqurt shejirelerin izerlewshi alım, tariyx ilimleriniń doktorı R. Kuzeev jáne de «Sol nárseni aytıw kerek, shejire óziniń dástúriy áhmiyetin saqlaǵan. Ol belgili bir urıwdıń, belgili bir qáwimniń tariyxı bolǵan. Bashqurt urıwlarında urıwlıq atribut bolǵan qus, aǵash tamǵalarınıń bolıwı shárt bolǵanıday, shejirelerdiń

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıǵarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» .«İlim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sanı. 13-bet.

bolıwı shárt bolǵan. XVII-XVIII ásirlerden baslap patriaxal urıwlıq turmıstıń bul elemetleri, kóp jaǵdaylarda qaldıqlarǵa aylanǵan, sonday bolsa da patriaxal-feodallıq qatnasıqlar ústem bolǵan jámiyette shejireler bashqurtlardıń turmısında áhmiyetli bolǵan. Sonlıqtan da, bashqurlar eń erteden kiyatırǵan shejireler tekstin muqıyat saqlap, olarǵa aytarlıqtay ózgerisler kirgizbewge talpınǵan»¹

Bul bildirilgen pikirler qaraqalpaq xalıqına hám onıń shejirelerene tolıq tiyisli dep aytsaq boladı. Qaraqalpaqlarda shejireler puqta saqlanǵan. Olarǵa sırttan tiykarsız qosımtalardı múmkin bolǵanınsha qospawǵa háreket etken. Soǵan qaraǵanda, Berdaq shayır paydalanǵan xalıq shejireleri de tariyxıy shınlıqtı, ulıwma alǵanda, durıs maǵlıwmatlarǵa iye tariyxıy shıǵarmalar bolıp esaplanadı dep ayta alamız.

Basqa túrkiy xalıqlardaǵı Shejireler sıyaqlı Berdaq shayırdıń «Shejire»side payǵambarlar zamanınan baslanadı. Bundaǵı eń baslı syujet Adam Atadan baslanǵanı menen de payǵambarlar hám olardıń sahabalarınan baslanadı. Mısalı:

Rasul Allax pıraq minip,
Qabı qáwseyin barǵan eken,
Quda bilen razı aytıshıp,
Haq diydarın kórgen eken,

Gúl yúzleri shámsi qamar,
Abiw Bákir, házreti Omar,
Osman, Áliy, sheri Xaydar,
Payǵambardıń yaranı eken.¹

Bunnan otız úsh sahaba tarqalǵan bolıp, solardan eki sahaba Aral boylarına kelgen. Bul Ánes hám Málik bolıp, olardıń atları Shıǵıs tariyxshılarının

¹ R.A. Bawetdinov «Berdaq shıǵarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» .«İlim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sanı. 13-bet.

¹ Berdaq. «Tańlamalı shıǵarmaları» .N. 1956-j. 60-bet.

miynetlerinde kóbirek ushıraydı. Ásirese, Ánes sahabanıń atı payǵambarlar, Hádísleriniń hámmesinde de bar. Al, Málik hám onıń ulı Razıhaq Jańakentke xan bolǵan. Berdaq shayırdá óz babasınıń tariyxın tap sol dáwirlerden baslaǵan. Mısalı:

Ánes, Málik ekki kishi
Payǵambardıń sahabası,
Ánes qazaqtıń babası,
Shundan alash bolǵan eken.

Máliktiń ulı Razıhaq,
Yashlıǵında qoydı ğulpaq,
Kiygen eken qara qalpaq,
Shunnan «qalpaq» bolǵan eken.

Solay etip, Berdaq shayır qaraqalpaqlardı Málik xannıń ulı Razıhaqtan tarqalǵan degen sheshimge keledi. Bul jaǵday tariyxıy haqıyqatlıqqa ádewir jaqın.

Shejiredegi bunnan keyingi syujet Mayqı biyden baslanadı. Mayqı biy — shınında da barlıq shejirelerde túrkiy xalıqlardıń atası sıpatında beriledi.

Al, Berdaq shayırdıń kórsetiwi boyınsha Mayqı biy ózbektiń Jiyen degen balasınıń báybishesinen tuwılǵan bolıp, onnan Jayılخان, Seyilخان, degen eki bala qalǵan. Seyilxannan túrkmen, Jayılxannan Qońırat tuwıldı — dep jorıydı. Ekinshi hayalı Sarnazadan Qıtay menen Qıpshaq, bunnan keyingi hayalınan Múyten menen Qıyat, al onnan keyingi hayalınan Keneges, Mańǵıt, Teke Yawmıt tuwıladı — deydi.

Berdag shayır solay dep aytadı da Mayqı biyden keyin ózbek, túrkmen, qaraqalpaq ajralıp ketti — degen sheshimge keledi. Yáki:

«Múyten, Qońırat, Qıtay, Qıpshaq,

Keneges — Mańıt jipikdek,
Bári altı urıw qaraqalpaq,
Ózbekten ayrılğan eken»

dep jazadı.

Bul pikir tariyxıy dereklerge ádewir sáykes keledi. Sebebi qaraqalpaqlar XVI ásirde «Noǵaylınıń altı ulı ordası» dep te atalǵan. Bunnan keyin «Shejire»niń syujeti jáne de ózgerip baradı. Sol zamanda Altın xan degen sháwketli pasha bolıp, ol barlıq xalıqlardı basqarǵan eken. Zayıbı peri bolıp onnan Almalı-Kórikli degen bir qızlı bolıptı. Óziniń basqa zúryadı bolmaǵanı ushın onı bir bólmegе qamap asıraǵan eken. Qız kúnge ashıq bolıp sonnan hámledar bolıp qalıptı. Bul jaǵdaydı qızdıń anası patshaǵa xabarlaǵan. Qáhári kelgen patsha qızdı altın sandıqqa salıp dáryaǵa taslatqan. Altın sandıq bir jerlerge ıǵıp kelgende onı Tomawlı menen Shaban degen eki mergen kórip qaladı. Sońınan ekewi oylasıp Shaban sandıqtıń ózin alıwǵa, al Tomawlı bolsa ishindegi zatqa razı boldı. Solay etip, sandıqtıń bir mushınan atıp, onı jaǵaǵa jaqınlastırmaqshı boladı.

Berdaq shayırdıń pikiri boyınsha Qıyat urıwınıń payda bolıwı da sol sandıqtıń qıya atılıwınan bolǵan. Máselen «Shejire»de:

Altın sandıq zıyat dedi,
Zarar ketse uyat dedi,
Tuwrı atpa, qıya at — dedi,
Shunnan Qıyat bolǵan eken.

Solay etip, sandıqtı jaǵaǵa shıǵarıp, ishin ashıp qarasa, ishinde ayı kúni tolǵan gúl júzli bir hámledar kelinshektiń otırǵanın kóredi.

Bul, álbette Shıńǵıs Shejireleri bayan etken Allanquwa haqqındaǵı hikayatqa oǵada tuwra keledi.

Al «Shejire»niń Berdaq shayır varaiantında Tomawlı Almalı-Kóriklini ózine nekelep aladı. Onnan «Kún perzenti» bolǵan Shıńǵıs xan, sońınan Bódeketey, Búrkeltay dep atalǵan balalar tuwılǵan.

Al, Mongol Shejirelerindegi Allanquwanıń úsh balası bolıp, onıń birewi Shıńǵıs xan Kúnnen tuwılǵan edi. Sonıń ushın da Mońǵol shejireleri menen túrkiy shejireleri arasında da ádewir baylanıstıń bar ekenligi seziledi.

BerdAQ shayır bunnan keyin Shıńǵıstıń kóp ellerdiń ústinen qaraǵan xan bolǵanlıǵın aytadı. Mısalı:

Qoydı Qushbegi meterdi,
Shıńǵıs bekti xan kóterdi,
Mayqıǵa ıqtıyar berdi,
Xan atası bolǵan eken.

Mayqı, Qotan hám Ketbuǵa biyler awızeki ádebiyetta kóp ushırasqanı menen de jazba dereklerde onsha ushıraspaydı. Ásirese, Mayqı kóp dereklerde túrkiy xalıqlardıń babası sıpatında tán alıńǵan. Sonıń ushın da xalıq «toqsan sózdiń túbiri Mayqı biy» dep biykarǵa aytpaǵan. Bul haqqında «Shejire» izretlewshilerdiń pikirinde: «Mayqı biy túrkiy xalıqlar babası ushın da mongol shejirelerinde úlken itibar berilmegen», — degen pikirler ayılǵan.¹ Al, Berdaq shayır óz «Shejire»sindegi Mayqı biydi babası sıpatında tán aladı. Sonıń ushın da ol:

«Áweli babamız Mayqı biy,
Anıń uǵlı Jayılخان biy,
Jayılخان ulı Naǵaday biy,
Naǵaday biy bolǵan eken

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

Naǵaday biy yurt aǵası,
Jumla Qońıratnıń babası,
Otız uǵlınıń atası,
Uǵlı otız bolǵan eken». —

dep jazadı.

Berdaq shayır bunnan keyin qáwimleriniń payda bolıw dereklerin ilgeri súredi. Ol qaraqalpaqlardıń negizgi altı qáwmi (Múyten, Qońırat, Qıtay, Qıpshaq, Keneges, Mańǵıt) Shıńǵıs xan dáwirinen burın payda boldı — degen sheshimge kelgen. Hátte onıń pikiri boyınsha Shıńǵıs qurǵan Altın Ordanıń ózi de usı altı qáwim tiykarında rawajlangan. Sebebi, Shıńǵıs xan qaraqalpaqlardıń eki arısın Ordanıń tiykarı sıpatında qaraǵan. Bul haqqında Berdaq shayır óz «Shejire»sinde:

«Qońırat taptı bir arısın,
Mańǵıt taptı bir arısın,
Ózge aǵashtıń bárisin,
Ózgelerge salǵan eken,» —

dep jazadı.

Demek, mámleketi arba dep esaplasaq, onı biriktiriwshi eki arıs úlken eki qáwim Qońırat penen Mańǵıtqa tiyisli bolǵan.

Ayırım tariyxshılar Qońırat penen Mańǵıttı mongol qáwimleri dep te ataydı. Negizinen alǵanda bul atama túrkler arqalı mongollarǵa ótken. Sebebi, bul qáwim atamaları VIII ásirdegi túrkler arasında ushıraydı. Qaraqalpaqlardı urıw sıpatında qalıplestirgen de usı eki qáwim bolıp esaplanadı. Al bul eki qáwimniń mongollar arasında sonshama abıroylı bolıp ketiwiniń sebebi Noǵay ámirge baylanıslı. Óytkeni, Noǵaydıń ózi de Mańǵıttan shıqqan. Ol Mańǵıt penen Qońıratı biriktirgenнен keyin barıp qáwimler qosılǵan. Sonıń ushın da Altın Ordadaǵı kishi túrkiy mámleketi

Noǵaylı awqamın dúziwde qaraqalpaqlardıń eń baslı uyıtqısı bolǵanlıǵında tán alıwǵa tuwra keledi.¹

Usınday, sebeplerge kóre Berdaq shayır, «Shejire»sinde Qońrat penen Mańǵıt qáwiminiń qaraqalpaqlardıń qalıplesiwinde eń baslı orında atqarǵanlıǵın seziwge boladı.

Qırıq adam bolıp jám boldı.

Yáki bolmasa:

Jayılخان уранlı Қоңрат,

Отыз уғылдың зұрыadı екен.

Yáki bolmasa Mańǵıt qáwiminiń payda bolıwı haqqında:

Теке, Кене, biri Маңғыт,

Маңғыт — деген гүлли Маңғыт,

Тек деген, Теке – yawmıt,

Кене Маңғыттіń tuwǵanı екен, —

dep jazadı.

Bul jerde Berdaq shayırdıń «Mańǵıt — деген гүлли Маńǵıt» деген sózlerine qaraǵanda Mańǵıtlardıń Shıńǵısxan tusında belgili xalıqqa aylanıwların seziwge boladı. «Shejire»de bunnan keyin basqa da qáwimlerdiń payda bolǵanlıǵı haqqında sóz baradı. Biraq, Berdaq shayır bul qáwimlerdiń hesh birewinde Shıńǵısxan menen baylanıstırmaydı. Onıń pikiri boyınsha bul qáwimler Shıńǵısxan zamanınan ádewir burın payda bolǵan Mayqı biy áwladları menen tutastıradı. Yáki bolmasa altı ulı qaraqalpaq Mayqı biydiń balası Jayılxannan taralǵan — деген pikirge keledi.

Solay etip ol hár bir qáwimdi payda etiwshi urpaq haqqında sóz etedi. Máselen Qıtay-Qıpshaqlardıń payda bolıwı haqqında:

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

Sarnazdan tuwıldı Qıtaybek,
Qıtay tonın qıldı jórgek,
Yáne biriniń atı Shah,
Qıtay-Qıpshaq bolǵan eken.

Shah yash bala erke uǵlı,
«Qıp» demeklik arab tili.
Qıpshaqdur túrkiy mánisi,
Shunnan «Qıpshaq» bolǵan eken —

dep jazǵan bolsa, olardıń uranları haqqında:

Qıtaybek hám qoy jıynadı,
Qoyı jáhánge sıymadı,
Ullı tawlardı jayladı,
Ol Taw uran bolǵan eken.

Qıpshaq hám yılıq jıynadı,
Jelige qulın bayladı,
Qımız sabasın sayladı,
«Toqsaba» uran bolǵan eken.

Berdaq shayı bunnan tısqarı óz «Shejire» sinde Múyten, Qıtay hám Keneges qáwimleriniń kelip shıǵıwı haqqında da bahalı pikirlerdi aytadı. Mısalı:

Bir zayıptan eki ul bolǵan,
Múyten menen Qıyat bolǵan,
Tuwǵan anası Arıwxan,
Qıyatqa uran bolǵan eken,

Múyten uranı Aqsholpan,
Qıyat uranı Arıwxan,
Mayqı biy Qońırat bolǵan,
Bárshesi qosılǵan eken.

Keneniń Mańǵıt aǵası,
Kene tentekdur inisi,
Hár ish etse, kesdur isi,
Ol Keneges bolǵan eken.

Shólllerde gezer jeyrenı,
Jeyrangá qurǵan aranı,
Keneges — Mańǵıt uranı,
Jawlı Shawqay bolǵan eken.

Qaraqalpaqlardıń basqa da qáwimleri mine usı altı qáwim arqalı tarqaladı. Jáne bir tań qalarlıq hádiyse qaraqalpaq urıwları (toqsan altıǵa) bólingen. Al, áyyemgi Túrkk Shejireleri bolsa túrkiy qáwimleriniń ózi toqsan altıǵa bólinedi — dep jorıydı. Bálki bul bir tosattan bolǵan hádiyse shıǵar. Sonday bolsada bul jaǵday kóp etnograflardı oylandıradı.¹

Qalay da, Berdaq shayır qaraqalpaq xalqınıń tiykarın quraǵan altı qáwimdi atap ótedi de, bunnan keyin urıwlardıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı óz pikirlerin ortaǵa saladı. Ol urıwlar geneologiyasın hár bir qáwim arqalı bólip qaramasatan geypara mayda urıwlardıń ózi de xalıq atamasın qalıplestiriwde xızmet atqaratuǵınlıǵı haqqında aytadı. Xalıqtı qalıplestiriwde eń baslı eki múshe yaǵnıy arbanı tartatuǵın arıs Qońırat penen Mańǵıt bolǵanı menen onı biriktiriwshi bólekler haqqında da aytadı. Sol tiykarda qaraǵanda hátte Qańlı hámмесinen de ústin turadı. Berdaq shayırdıń

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

táriplewi boyınsha Qańlı sol arbanıń (yaǵnıy mámlekettiń) ustası. Xanlıqtı biriktiriwge qatnasqan adam. Al, basqa urıwlar bolsa onıń bólekleri sıpatında xızmet etedi.

Shunda Qańlı usta boldı,
Qaǵıp-soǵıp arba qıldı,
Shúyit eki shúyin saldı,
Shundan Shúyit bolǵan eken,

Berdaq shayır bunnan keyingi qaraqalpaqlardıń urıw hám qáwim atamalarınń hámмесinde Shıńǵısxan áwladlarınan bolǵan xan, sultan hám biy atamalarınan izleydi. Onıń pikiri boyınsha xan áwladlarınń tiykarı Shıńǵıs hám Túrkiy xanlarınń negizi de Shıńǵısxannan tarqalǵan degen sheshimge keledi. Mısalı:

Shıńǵıs haslı kimnen boldı,
Atası joq kúnnen boldı,
Aǵa sultan yarım xanlar,
Shıńǵıs xannıń zuryadı eken,

Jánibek xan hám Janay xan,
Anıń uǵlı Toqtamış xan,
Qazaq ishinde Sultan xan,
Shıńǵıs xannıń zuryadı eken.

Biraq solay bolsa da Berdaq shayır qaraqalpaqlar «Shejire»sin Shıńǵıs xannıń ózinen baslamaydı. Báلكi Shıńǵıs xannıń aqılǵóy keñesshileriniń biri bolǵan Mayqı biyden baslaydı. Yaǵıy qaraqalpaqlardıń arǵı atası Mayqı biy, onnan Jayılxan biy, onnan Naǵaday biy, Naǵaday biy ulı

Qarabek, Qarabek ulı Jánibek hám Qállibek, Jánibek ulı Haydar, onıń ulı Álibek, Álibek ulı Ağadil, onıń balası Bayádil.

Berdaq shayırdıń aytıwı boyınsha mal-múlkti ayırıp tamğa bastırıw dástúri sol dáwirden qalğan. Tamǵalı tártibindegi urvwlardıń kelip shıǵıwı da sol dáwirden qalğan. Bul haqqında «Shejire»de:

«Qolına basqan Qoldawlı,
Sanına basqan Ashamaylı,
Juptan basqan Qos tamǵalı,
Tamǵası qos bolǵan eken.

Ekkisi sawdager boldı,
Xannan jıǵalı xat aldı,
Shunnan Xanjıǵalı boldı,
Sebebi shul bolǵan eken,» —

dep aytıladı da, bunnan keyin Ağadil ulı Tolıbay, Tolıbay ulı Sarıbay, Sarıbay ulı Bádik, Bádik ulı Bazar Ulpaq, Bazar Ulpaq ulı Tomaylar haqqında sóz boladı da, bul dáwirde payda bolǵan ayırım urıwlar haqqında da pikir bildiriledi. Máselen:

Tomay elshi darqan boldı,
Báybishesi bes ul tuwdı,
Besewi de kóse boldı,
Beskempir atanǵan eken.

Berdaq shayır bunnan keyin Xojageldi, Hajıgeldi, Xangeldi, Jangeldi, Sultan biylerdiń atın aytadı da, birden Xangeldiniń ulı Qarabas, onıń Eshniyaz, Eshniyaz ulı Oraz Atalıq, yáki Sultannıń ulı Aydos, Maybas — dep birden XIX ásir kelip qaladı.

Shıńǵısxan zamanıń XIII ásirge tuwrı keletuǵınlıǵın esapqa alǵanda bes ásir ishinde bunshama qısqa tariyxtıń bolǵanlıǵına da isengıń kelmeydi. Onıń ústine Berdaq shayır kórsetken biy atamalarınıń ózi de tariyxta onsha iz qaldırmaǵan. Tariyxıy tiykarınan qaraǵanda belgili qáwim biylerinen asıp kete almaydı. Hátte tariyxtı ózi tán alǵan Noǵay, Orıs, Oqqas, Muwsa hám Ormanbetlerdiń de atı atalmaydı. Berdaq shayır ayırım urıwlarıń arǵı atasın tolıq aytıp, olardı Shıńǵısxan zamanı menen jaqınlastıradı. Mısalı:

«Bayádilden Ashamaylı,
Haydar uǵlı Qostamǵalı,
Qándecli bilán Qostamǵalı,
Enshisin bir alǵan eken,

Qos tamǵa Ashamay bastı,
Ashamaylı bolǵan eken,
Shirjegen menen qarınjuwan,
Qoldawlınıń tuwǵanı eken,» —

dep jazıp, Qoldawlılar shejiresi haqqında oǵada áhmiyetli pikirlerdi aytadı. Hátte, bul «Shejire»ni qaraqalpaq urıwları haqqındaǵı ańızlar tiykarında jazǵanlıǵın Berdaq shayırdıń ózi de biykarlamaydı. Máselen:

«Berdaq suwpı deyar atım,
Qoldawlıdur haslı zatım,
Haydar Álibektiń zuryadı,
Aytıp tamam qılǵan eken,» —

dep ayılǵan pikirler bunı anıq tastıyıqlaydı. Sebebi, Berdaq shayır óz babası bolǵan Haydardı Jánibek xannıń ulı sıpatında táriyplegen.

Berdaq shayır bunnan keyin Xorezmdegi Qońırat dinastiyasınıń xanları haqqında sóz etedi. Sol tiykarda ol óz «Shejire»siniń ekinshi bólegin XVIII-XIX ásirlerdegi Xiywa xanlarınan baslaydı. Bunda ol birinshi Arın xan, sońınan Ğayıp xan, Mádemin xan, Áwez inaq, Eltúzer inaq, Qutlımurat inaq, Muxammed Raxim hám Allaqulı xandı tilge aladı.¹

Berdaq shayırdıń pikiri boyınsha Arın xannıń atası xan bolǵan emes. Arın mártligi sebepli Jánibek xannıń qızına úylengen. Sonıń ushın da ol sońınan Xiywaǵa xan bolǵan. Bul haqqında «Shejire»de:

«Algır Shuńqardıń pánjesi,
Arın mırzadur kishisi,
Otız uǵıldıń bárisi,
Arınsha bolmaǵan eken.

Yoqdur sózimniń qátesi,
Xan Jánibek qaynatası,
Hasıl tórenin balası,
Xan kúyewi bolǵan eken» —

dep aytıp keledi de Xiywa xanlarınıń saltanatın maqtaydı. Bunnan keyin shayır sol dáwirdegi Xorezm xanları haqqında ayırım maǵlıwmatlardı berip ótedi. Mısalı:

Ğayıp Xiywaǵa xan boldı,
Qorazbek hám sultan boldı,
Aqıbeti wayran boldı,
Mádemin inaq bolǵan eken,

Mádemin ulı Áwez inaq,

¹ Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965

Quda berdi hám dáwlet baq,
Eltúzer inaq, Qutlımurat inaq,
Áwez inaq tuwǵan eken.

Andin soń Muxammed Rahim xan,
Titredi Qurt, Gúrjistan,
Yeti ıqlım saqıp qıran,
Tamam yurttı alǵan eken

Wáliydur Allaqulı xan,
Berdi quda duw jáhání,
Adalatlı qutbı zaman,
Yurtı abad bolǵan eken.

Ǵayıptıń Xiywaǵa xan bolǵan dáwiri 1747-1757 – jıllar. Demek, bul waqıyalar biziń dáwirimizge ádewir jaqın.

Berdaq shayır bunnan keyin «Shejire»de qaraqalpaq batırları haqqında da sóz etedi. Ondaǵı sóz etilgen Dosan batır negizinen XVII ásirde jasaǵan. Al, Berdaq shayır bolsa XIV ásirdegi xalıq ańızlarınıń qaharmanı Naǵadaydıń balası sıpatında táriypleydi. Mısalı:

Naǵadaydıń ulı Dosan
Dosan batır bolǵan eken.

Tariyxıy dereklerge qaraǵanda Dosan shınında da batır bolǵan. Onıń on jeti batır ulınıń Xiywa xanı tárepinen óltirilgenligi haqqında da aytadı.

Al, Berdaq shayır bolsa óz «Shejire»sinde usı on jeti batırdıń ólimin Qońıratıń «Qara moyın» urıwınıń kelip shıǵıw waqıyaları menen baylanıstıradı. Mısalı:

Yuzin jırtıp jara saldı,
On jeti úyge qara saldı
Shundan «qara moyın» boldı,
Sebebi shul bolǵan eken.

Biraq Dosan batır tariyxta bar adam. Ol Xorezm tariyxında emes, bálki Buxar jılnamalarında da tilge alınadı. Muxammed Yusup Munshiniń aytıwı boyınsha ol on jeti xojalıǵın alıp Xorezmge ótpekshi bolǵanda xan áskerleriniń qarsılıǵına ushırap óziniń on jeti batır ulınan ayrılǵan. Berdaq shayır «Shejire»sindegi dálilerdiń kópshiligi isenimli, biraqta onda dáwirdiń jılnamaları saqlanbaǵan. Sonıń ushın geyde hár qıylı dáwir adamları da aralasıp ketedi.

III BAP. QARAQALPAQSTANNIŇ RUWXIY MÁDENIYATIN OQITIWDA BERDAQ SHAYIRDIŇ «SHEJIRE» SHIĜARMASINIŇ ÁHMIYETI

3.1. Tariyx pánin oqitiwda tariyxıy dereklerdiŇ áhmiyeti

XVI-XIX ásirde Orta Aziya xalıqları, sonıń ishinde qaraqalpaqlar, qazaqlar, túrkmenler ózleriniń mámleketshiligine social ekonomikalıq turmısına, tili hám mádeniyatın iye bolǵan. Ózleriniń territoriaların iye bolıp óz jerlerin sırtqı dushpanlardan qorgaw ushın ózleriniń kúshlerine iye bolǵan. Sonıń ishinde qaraqalpaqlar Aral teńizi boylarında, Jańadárya hám Ámiwdárya boylarında diyxansılıq, sharwashılıq, balıqshılıq, ónermentshilik isleri menen shuǵıllanıp, kóp eller menen siyasiy, ekonomikalıq baylanıslarǵa iye bolǵan. Elshilik qatnasların ornatqan. ásirese XVII-XVIII ásirde basıp alıwshılardıń topılıslarına kóp ushrap óz jerin sırtqı dushpanlardan qorgaǵan hám usı dáwirlerdiń tariyxı boyınsha júdá kóplegen materiallıq, ruwxıy derekler saqlanıp qalǵan. Sırt el sayaxatshıları, elshileri ásirese Rossiyadan, Bashkurtstannan Xiywa hám Buxara qalalarınan elshiler kelip ózleriniń kórgen bilgenlerin jazıp qldırǵan. XVI-XIX ásirdiń birinshi yarımında qaraqalpaq xalqı haqqında derekler saqlanıp olardan ásirese, rus derekleri úlken áhmiyetke iye bolıp esaplanadı. Solardıń arasında Rossiya tariyxshısı bolǵan P.Tatichevtıń jazǵan bes tomlıq tariyxıy miynetinde Orta Aziya xalıqları menen birge qaraqalpaqlar haqqında arnawlı bólim jazıp qaldırǵan. Onda qaraqalpaqlardıń tili, turmısı mádeniyatı jóninde jazǵan. Olardıń Rosssiya menen baylanısları haqqında maǵlıwmatlar bergen. Tatishev XVIII ásirde Petr zamanında jasap Rosssiyanıń siyasiy islerine aktiv aralasqan mámleketlik isker hám Rossiyanıń tariyxshılarınıń biri bolǵan. Onıń jazǵan miynetlerinde qaraqalpaqlardıń turmısı boyınsha Aral teńizi, Ámiwdárya boyınsha qımbatlı maǵlıwmatlar bar. XVIII ásirde usınday siyasiy tariyxshılardıń qatarına Krılov, Rıchkov miynetlerin atap ótiwimiz kerek. Olar sol dáwirlerdegi siyasiy iskerlerdiń qatnasıwshısı sıpatında qaraqalpaqlardıń arasında bolıp, olardıń urıwları haqqında maǵlıwmat beredi. Maǵlıwmatlardıń bir qanshaları biziń basıp shıǵarǵan maqala

hám kitaplarımızda sonıń ishinde «Istoricheskie i kulturnie svyazi qaraqalpaqov s Bashkiriey» degen kitabımızda hám de basqa da avtorlardıń miynetlerinde, ásirese S.P.Ivanov, S.Kamalov hám basqalardıń kitaplarında keń maǵlıwmatlar hám derekler keltirilgen. XVI-XIX ásir tariyxı boyınsha qaraqalpaqlardıń óz arasınan shıqqan shayırları, sóz zergerleri, jıraw baqsıları tárepinen qaldırǵan awızsha derekler dástanlar, qosıqlar, jırlarda da kóplegen tariyxıy maǵlıwmatlar ushrasadı. Bunday shıǵarmalarda xalıqtıń sırtqı dushpanlarǵa qarsı júrgizgen azatlıq gúresleri óziniń keń sáwlesin tapqan. Olardıń arasında Jiyeń Jıraw, Kúnxoja, Ájiniyaz, Berdaq, Ótesh hám basqalardıń shıǵarmaları sol dáwirlerdiń tariyxıy turmısın úyreniwde áhmiyetli tariyxıy derek bolıp xızmet atqaradı. Jiyeń Jırawdıń «Posqan el» shıǵarması «Qırıq qız» dástanı hámde «Alpamıs», «Qoblan», «Edige», «Maspatsha» hám basqada kóp sanlı dástanlar dáwirdiń tariyxıy deregi bolıp xızmet atqaradı. Házirgi waqıtta qaraqalpaq xalqınıń júz tomnan kóbirek shıǵarmaların basıp shıǵarıw ústinde miynet islenip atırıptı. Olar xalqımızdıń kóp ásirlik tariyxınan derek berip álbette olardı sın kóz benen qarap tariyxıy derektanıw kóz qarasınan izertlew talap etiledi. Qaraqalpaq folklorınıń shıǵarmaları menen birge ádebiyatshı folklorist alımlardıń miynetlerinde keń túrde paydalanıw kerek. Olardan dáslepki folklorlıq shıǵarmalardı jazıp alǵan Q.Ayımbetovtıń, folklor shıǵarmasın izertlewshiler N.Dawqaraevtıń hám basqada alımlardıń miynetlerin úyrenip tariyxımız ushın keń maǵlıwmatlar tabıwǵa boladı. Sonıń menen birge basqa da xalıqlardıń folklorı ádebiyatı jóninde jazılǵan miynetlerdi de derektanıwshılar tereń biliwi shárt.

Qaraqalpaqlardıń tariyxı boyınsha dereklerdiń arasınan «Shejire» shıǵarması úlken áhmiyetke iye. «Shejire» degen sóz arab tilinen kelip shıqqan. Ol «daraq» degen sózdi ańlatıp hár bir daraqtıń tamırları onıń shaqaları bolǵanıday aq adamlar da ózleriniń kelip shıqqan tuqımına hám ósken jerine baylanıslı rawajlanıp ósip baradı. Túrkiy xalıqlarda shejire jazıwshılıq dástúrleri keń tarqalǵan. Ásirese Berdaq «Shejire»si qaraqalpaqlardıń kelip shıǵıw tariyxı boyınsha kóplegen maǵlıwmatlar beredi. Bul haqqında tariyxshılarımız bir qansha miynetler dóretken. Berdaq shayır bul shıǵarmasın jazıwda kóplegen shejire shıǵarmaların oqıp óz

shıǵarmasın jazıwda paydalanǵan. Sonıń menen birge Berdaqtıń milliy azatlıq gúres boyınsha jazılǵan shıǵarmaları da «Aydosbiy», «Ernazar», «Qulen bolıs» hám basqa shıǵarmaları tariyxıy kóz qarasınan úyreniwge turarlıq.

Berdaq «Shejire»sin bas jaǵın qazaq, qaraqalpaq, ózbek, túrkmen xalıqlarınıń kelip shıǵıwın túsindiriwi menen baslaydı. Berdaq bul jerde sol materiallardı qayaqtan alǵan, nelerge tiykarlanǵan. Biziń pikirimizshe, Berdaq xalıq arasındaqı tariyxıy ańız sózlerge tiykarlanǵan dep ataymız. Berdaq ózinshe sol materiallardıń tariyxıylıǵına isengen bolıwı itimal. Belgili tariyxshılardıń pikiri boyınsha tómendegishe jazadı. «Biziń tariyxshı shejireshilerimiz xalıq tvorchestvasın joqarı sapalı material dep esaplap, ótkendegi waqıttı durıs súwretlew ushın bul materialdı kúshli dálil retinde qollanǵan».

Berdaqtıń «Shejire»sine tariyxıy hujjet sıpatında qaraǵanımızda onsha durıs kelmestey waqıyalar táriypleniwı de múmkin. Biz onıń ushın Berdaqtı ayıplamawımız kerek. Qanshelli tariyxtıń uzaq waqıyaların qamtıǵan sayın, súwretlengen waqıyalardıń mánisin túsiniwde birqansha qıyınshılıq tuwdıradı.

Solay bolsada, bularǵa qaramastan, shıǵarmadan tariyxıy derek beretuǵın detallardı izlewimiz kerek. Usı kóz qarastan qarap teksergenimizde «Shejire»de xalıqtıń orta ásirler tariyxına tiyisli materiallar, xalıqtıń kelip shıǵıwı haqqındaǵı maǵlıwmatlar ushrasadı.

Folklor xalıq payda bolǵannan baslap payda bola baslaǵan. Ol xalıq danalıǵı, xalıqtıń kóp ásirlik bilimler jıynaǵı degen mánini bildiredi. Folklor barlıq xalıqlardıń tariyxında bolǵan nársese. Biraq ta hár bir xalıqtıń follornıń ózinshe rawajlanıw tariyxı bar. Folklorlıq shıǵarmalardı paydalanıw boyınsha kóplegen alımlardıń miynetleri bizge beligili. Solardan Shoxan Wáliyhanov, A.Margulan hám basqalardıń miynetlerinde qunlı pikirler bar. Solardıń ishinde akademik Margulanıń mına sózi qaraqalpaq folklorına tiyisli bolıwı kerek dep oylaymız. «Ásirler boyı aytılıp kelgen ertegi jırdı ańızdı, ángimeni eń dáslepki shıǵarıp taratqan kóshpeli túrk tilles eller». (Q.Atabaev.Qazaqstan tariyxınıń derektanıwlıq negizleri. A.,2002 121 bet). Alımlardıń kórsetiwı boyınsha Saq, gunn, úysin, qańlı zamanınan folklor shıǵarmalar bolǵan. Bul qawimler Orta Aziya xalıqlarınıń milliy

quramında bar bolıp biziń eramızdan burınǵı IV-I ásirlerde mákan basqanlıǵın bilemiz hám Orta Aziya xalıqlarınıń tariyxında folklor eki yarım mın jıllıq tariyxında tariyxıy derek bolıp xızmet ete aladı,- dep ayta alamız. Mınlaǵan jıllar boyı tariyxı awızsha tariyx aytıw arqalı yaǵnıy folklorlıq shıǵarmalar arqalı jetken. Folklor xalıq ómiriniń aynası onıń ómirlik joldası bolıp kelgen.

Qaraqalpaq xalqınıń bay tariyxıy folklorın jıynawda Ábiwbakir Divaev, Q..Ayımbetov, Sh.Xojaniyazov hám basqalardıń miynetleri oǵada ullı. Olardıń jıynaǵan xalıq shıǵarmaları birneshe júz mınlaǵan nusqaları Qaraqalpaqstanda bir neshe mınlaǵan nusqada ilimiy oraylarda saqlanǵan. Olardı izertlew úyreniw folklorshı alımlar tárepinen júrgizilip belgili folkloristler hám ádebiyatshılar Q.Ayımbetov, N.Dawqaraev, Q.Maqsetov,A.Karimov hám basqalar kóplegen miynetler islegenin xalqımız biledi. Bulardıń folklordı jıynaw izertlew tarawındaǵı isleen miynetlerin kórsetip beriw tariyxıy kóz qarastan baha beriw úlken áhmiyetke iye. Sonıń menen birge tariyxshı alımlar etnograflar T.A.Jdankonıń, L.S.Tolstovanıń, S.Kamalovtıń, R.Qosbergenovtıń, U.Shalekenovtıń Qaraqalpaqstan tariyxı boyınsha awızeki tariyxıy dereklerdi jıynawdaǵı xızmetlerine baha beriwde deretkanıw ilimi ushın úlken áhmiyetke iye.

3.2. Oqıwshılardıǵa Berdaq shayırdıń «Shejire» shıǵarmasına tiyisli tariyxıy bilimlerdi qalıplestiriw usılları hám onıń áhmiyeti

Búgingi kúnde tariyx sabaqların oqıtıwdıń jańa formaların hám usılların izleniw huqıqıy jaqtan durıs bolıp qalmaq ol júdá áxmiyetli bolıpta tabıladı. Bilimlendiriw tarawınıń ádil shárayatta bolıwınan kelip shıqqan halda oqıtıw ózgeriwshen bir dáwirde jumıs islewge hám jasawǵa uqıplı kúshli shaxstı qalıplestiriwge baǵdarlangan bolıwı tiyis.

Jańa interaktiv metodlar uaqıyalardıń óz ara baylanıslıǵın túsiniwge, analiz jasawǵa, óz pikirine iye bolıwǵa, anıqlıq kiritiwge uqıplılıqqa hám baurı keńlik penen sáwbet alıp barıwǵa imkaniyat jaratadı. Oqıtıwǵa jańasha qatnas tek ǵana jańa bilimlerdi iyelewge emes al rawajlandırıwǵa, yaǵnıy adamnıń shaxs sıpatında qalıplesiwine járdem beriwi tiyis.¹

Biz qozǵap atırǵan temanıń aktuallıǵı sonda, oqıtıwdıń interaktiv metodları pedagog ushın qanshelli áxmiyetli ekenligi menen birge, tariyx sabaqların oqıtıwda qollanıwdıń áxmiyetliligin úyreniwden ibarat.

Bizniń maqsetimiz oqıtıwda interaktiv metodlardıń áhmiyetliligin tereń úyreniw.

Demek interaktiv metodlardı qarap shıǵamız hám tariyx sabaqlarında oyın hám diskussiyanı ámeliy qollanıwdı úyreniw;

Bul jumıs izertlew tapsırmalarına tuwra keletuǵın eki basqıstıan ibarat. Temanı ashıw ushın tómendegi basqıshlardı ámelge asıramız: birinshiden, oqıwshılardıń biliw iskerligin anıqlaw ushın ulıwma túsiniw beriledi; ekinshiden, qoyılǵan maqset tiykarında rolly oyınlar oqıwshılardıń sanı háreket xarakteriniń kórinisi, oqıtıwdıń jańa usılların kórip shıǵıw tiykarında diskussiya ótkeriw formaları belgilenedi.

¹ Zamonaviy dars. / Mas'ul muharrir SH. SHomansurov – T.: A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish markaziy instituti, 2007. –120 bet.

Bul jumıstıń metodologiyalıq tiykarı sonnan ibarat yaǵnıy súwretlewshi metodtı, sonday aq tariyx sabaǵında «eski» menen «jańanı» salıstırmalı analiz jasawdıń innovatsion texnologiyaların paydalanıw bolıp esaplanadı.

Bul temanıń ózine tánligi sonnan ibarat, yaǵnıy interaktiv metodlardı úyreniw nátiyjesinde oqıtıwshı iskerliginde jańa metodlar tiykarǵı derek bolıp esaplanadı.¹

Sebebi oqıtıw protsessi dástúrde berilgen materiallardı avtomat tárizde oqıtıw emes, bálkim oqıwshını ómirge tayarlaw, dúnyanı tanıwdı jetilistiriw hámde adamlar menen qarım qatnasta bolıwdı tárbiyalaw bolıp tabıladı

«Kishi toparlarda islew»

Kishi toparlarda islew oqıwshınıń iskerligin asıradı, hár biri ushın sáwbette qatnasıw huqıqın beredi, bir-birinen úyreniw imkanı tuwıladı, basqalar pikirin qádirlewge úyretedi.

Qollanıw usılı

1. Jumıstı tańlaw. Temaǵa baylanıslı mashqala sonday tańlanıwı kerek, nátiyjede oqıwshılar onı úyreniw (orınlaw) ushın dóretiwshilik iskerlik kórsetiwleri zárúr boladı hám wazıypalar belgilep alınadı.

2. Zárúriy tiykar jaratıw. Oqıwshılar kishi toparda qatnasıwları ushın tańlangan jumıs boyınsha jeterli bilim, kónlikpege iye bolıwları kerek.

3. Topardı qalıplestiriw. Ádette, hár bir toparda 3-5 oqıwshı boladı (ayrım jaǵdaylarda bunnan kem yamasa kóp bolıwı múmkin). Eger toparda islew qandayda bir belgili hújjet tayarlawdı talap etse, 2-3 adamlıq topar dúzilgeni maqul. Topar quramı máseleniń áhmiyettiligi, klasstaǵı oqıwshılar sanı, olardıń bir-biri menen óz-ara háreketine baylanıslı halda ózgeredi. Eń jaqsısı, «getrogen» topar shólkemlestiriw. (jınısı, ózlestiriw dárejesi hám basqa belgiler tiykarında). Toparda islew oqıwshılar ortasında wazıypalardı anıq bólistiriwge tiykarlanadı. (Mısal ushın, bir oqıwshı múnásibetti basqaradı, ekinshisi jazıp baradı, úshinshisi

¹ Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovacion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-óqituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). –T.: “Iste’dod” jamgarmasi, 2008. – 180 b.

spiker (sárdar) rolin óteydi hám t.b.). Klasstı toparlarǵa ajratıw, usınıs yamasa esap boyınsha ámelge asırıladı.

4. Anıq jol-jorıq kórsetiw. Oqıwshılarǵa jumıstı orınlaw ushın ıqsham tárizde anıq túsınik beriledi. Oqıtıwshı toparlardıń islew tezligi túrlishe bolıwın esapqa alǵan halda waqıt shegarasın aytadı. Toparlar kerekli material hám maǵlıwmatlar menen támiynlenedi. Oqıwshılar is baslawları ushın wazıypalardı túsınip jetkenlikleri tekseriledi.

5. Qollap-quwatlaw hám baǵdarlaw. Oqıtıwshı toparlar tuwrı islep atırǵanlıqların baqlap baradı. Olarǵa zárúrlik tuwılsa járdem beredi, toparlarǵa tásir ótkerilmeydi.

6. Kórip shıǵıw hám bahalaw. Toparlarda jumıs juwmaqlanǵannan soń, onıń nátiyjeleri boyınsha maǵlıwmat beriledi. Bunıń ushın hár bir topar óz sárdarın belgileydi. Zárúrlik tuwılsa, jumıs nátiyjeleri boyınsha pikirlerdi oqıtıwshı jazıp baradı. Eń áhmiyetlisi, topar sheshiminiń tiykarlanıwı anıqlastırılıp alınıwda. Eger waqıt jeterli bolsa, belgili pikirdi tiykarlawda toparlar bir-birine soraw beriwleri múmkin, onıń nátiyjeleri oqıtıwshı tárepinen bahalanadı. Bunda jumıstı tuwrı hám anıq orınlaw, waqıt sarıplaw tiykarǵı ólshem bolıp esaplanadı.¹

«Menyu» usılı

Jeke tártipte yamasa kishi toparlar menen islesiwdi qálegen oqıtıwshıǵa «Menyu» metodınan paydalanıw usınıs etiledi. Bunda kishi topar (oqıwshı) ǵa anıq tapsırma beriledi. Mısal ushın, «Ruwxıy mádeniyat» teması.² Oqıtıwshı hár bir topar ushın óz aldına tapsırma tayarlaydı:

Berdaq shayırdıń ómiri
Berdaq shayırdıń dóretiwshiligi
«Shejire» shıǵarmasınıń dóretiliwi
«Shejire» shıǵarmasında qaraqalpaq xalqınıń ruwxıy mádeniyatı

¹ Zamonaviy dars. / Mas'ul muharrir SH. SHomansurov – T.: A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish markaziy instituti, 2007. –120 bet.

² Qaraqalpaqstan tariyxı. (8-klass) M.Tleumuratov, J.Berdiev, Z.Tleumuratova. N., 2014, 13-bet

Hár bir topar tapsırma aladı hám 3 minut dawamında pikir almasadı, soń topar wákili oqıtıwshı stolına kelip, tayar «Menyu»di alıp ketedi. Bul uzın qırılğan qagazlar bolıp olarda hár qıylı huqıq tiykarları bayan etilgen. Topar wákili qagazlardan birin tańlap aladı hám óz toparına qaytadı. Basqa oqıtıwshı da tap usı háreketti orınlaydı kerekli materiallar jıynalaman degenshe bul halat dawam etedi. 10 minut dawamında tapsırma qarap shıǵıladı hám anıqlastırıladı. Bul metodta juwaplar awız eki bolıwı múmkin. Basqa topar wákileri sorawlar beredi, oqıtıwshı bolsa topar jumısların, sárdar iskerligin bahalap beredi.

«Debatlar» usılı

«Debatlar» tiykarında sabaqtı shólkemlestiriwden tiykarǵı maqset mashqala sheshimin tabıwda oqıtıwshı óz qatnasıwınıń tuwrı ekenligine basqalardı isendiriw bolıp tabıladı. Óz pikirin anıq hám ápiwayı bayan etiw, bunıń ushın tuwra dáliyl hám sheshim tabıw kónlikpelerin qalıplestiriwde «debatlar» nátiyjeli metod bolıp esaplanadı.

Metodikalıq usınıslar:

«Debatlar» temanı rezolyutsiya kórinisinde táriyplewi kerek. Sebebi rezolyutsiya hár dayım payda bolǵan halattı ózgertiwdi talap etedi.

«Debatlar» ótkeriw tártibi

1. Oqıtıwshı hám debat qatnasıwshıları klasstan orın iyeleydi. Qolay bolıwı ushın rezolyutsiyanı qollap-quwatlawshılar oqıtıwshınıń oń tárepine, qarsılar shep tárepine jaylasadı.

2. Oqıtıwshı qarap shıǵılatuǵın temanı hám rezolyutsiya variantların bayan etedi, sózge shıǵıwshılar ushın waqıt belgileydi.

3. Oqıtıwshı dáslep rezolyutsiyanı qollap-quwatlaytuǵınlargá sóz beredi, onnan soń konstruktiv argumentlerdi bayan etiwdi soraydı. Ol óz pikirin jeterlishe dáliyler menen tiykarlap beredi. İlajı bolsa, sózge shıǵıwshılar tártibin hár bir topar aǵzaları ushın aldınnan belgilegen maqul. Oqıtıwshınıń járdemshisi sózge shıǵıwshı ushın waqıt tamam bolǵanlıǵın esletip turadı.

4. Oqıtıwshı birinshi topardıń ekinshi oqıtıwshısına sóz beredi, soń ekinshi topardıń ekinshi oqıtıwshısı óz pikirlerin rezolyutsiya boyınsha bayan etedi.

5. Keyingi basqışta hár bir qatnasıwshıǵa qarsı táreptiń dáliyllerin biykar etiw hám olardıń sın (kritikaǵa) pikirine juwap beriw protsessi dawam etedi.

6. Pikir alısıw dawamında jańa dáliyllerdi keltiriw múmkin emes. Qarsılıq pikir bildiriwdi hár dayım rezolyutsiyaǵa qarsı tárep wákilleri baslap beredi.

7. Oqıwshılar bul basqışta rezolyutsiyaǵa qarata belgili bir orındı iyelewdi bayan etedi. Oqıtıwshı bul sebeplerdi klass taqtasına jazıwı múmkin. Oqıwshılar bul sebeplerge tiyisli juwap beriwleride múmkin.

8. Debat sabaq sońında oqıwshılar qarsı tárep qabıl etken rezolyutsiyanıń engiziliw nátiyjesin bahalawı kerek boladı. sonday aq, hár eki tárepten ortaǵa taslangan qaraslardı turmısqa engiziw jámiyet ushın paydalı yamasa zıyanlı ekenliginede pikirler bildiriliwi múmkin.

Usı jerde biz mashqalalardı jaǵdaydı payda etiw hám onı analizlew jolların kórip shıǵıw maqsetinde bir saatlıq sabaq islenbesin mısal retinde keltirip ótiwdi maqul kórdik.

Klass 8

Páni: Qaraqalpaqstan tariyxı.

Sabaqtıń teması: §15 «Ruwxıy mádeniyat» (Qaraqalpaqstan tariyxı, 100-bet)¹

Sabaqtıń maqseti:

1. **Bilimlendiriwshi maqseti:** Tema tuwralı maǵlıwmat beriw. XIX ásirde Ámiwdár`ya boylarında hám Aral jaǵalarında jasagan qaraqalpaqlardıń ruwxıy mádeniyatı tuwralı túsiniwler berip ótiw.

2. **Rawajlandırıwshi maqseti:** Oqıwshılardı erkin pikirlew, mámlekettiń keleshektegi múnásip perzentleri bolıw ruwxında tárbiyalaw, mámleketimizdi dúnyǵa tanıtıw eń zárúrli shártlerdiń biri ekenligin túsindiriw:

3. **Tárbiyalıq maqseti:** Hár bir oqıwshınıń ózi tuwılıp ósken jeriniń, Watanınıń ruwxıy turmısı, úrp-ádetleri, dástúrleri haqqında kóz-qarasların bayıtıw, qaraqalpaq xalıq shayırlarınıń shıǵarmalarında Watanparwar ideyalarınıń sáwleleniwini olarǵa

¹ Qaraqalpaqstan tariyxı. (8-klass) M.Tleumuratov, J.Berdiev, Z.Tleumuratova. N., 2014, 100-bet

jetkerip beriw hám olardı ózi tuwılıp ósken jerine sadıq ul-qızlar bolıp jetilisiwine kónlikpeler payda etiw.

Sabaqtıń tipi: Jańa oqıw materialın úyreniw.

Sabaqtıń túri: Dástúriy emes.

Sabaqta qollanılatuǵın metodlar: «Soraw-juwap», «Kishi lektsiya», «Blits-sorawnama», «Toparlarda islew».

Sabaqta qollanılatuǵın qurallar: Doska, por, hár bir topar ushın tayar sorawlar, plakat, marker, skotch, Qaraqalpaqstan tariyxı sabaqlıǵı.

Sabaqtıń barısı:

I. Shólkemlestiriw.

II. Úyge tapsırmanı soraw.

«Milliy taǵamlar, xalıqtıń úrp-ádetleri, bayramları» temasınıń ishinen múmkinshiligi bolǵanınsha sorawlar dúzip klinedi. Mısalı:

1. Qaraqalpaqlardaǵı mektepler tuwralı nelerdi bilesiz?
2. Medreseler qay jerlerde bolǵan hám olarda qanday bilim berilgen?
3. Qaraqalpaqlar arasında kórip otırǵan dáwirde qanday jazba derekter bolǵan?
4. Qaraqalpaqlar awqatlıq zatlarında qanday dánlerden paydalanǵan?
5. Qaraqalpaqlar maydı qanday ósimliklerden alatuǵın bolǵan?
6. Xalıq oýınlarınń túrlerin sanap kórsetiń.
7. Qaraqalpaqlarda XIX ásirdegi qız uzatıw dástúrleri haqqında ne bilesiz?
8. Qaraqalpaqlarda Nawrız bayramınıń tutqan ornın aytıp beriń?
9. Xalıq kalendarı tuwralı nelerdi bilesiz?

Oqıtıwshı múmkinshiliginen kelip shıqqan halda qálegeninshe soraw dúze beriwı múmkin. Bul sorawǵa qálegen oqıtıwshı jeke túrde juwap beriwge haqlı.

III. Taza temanı túsindiriw:

Jobası.

1. Qaraqalpaq jerlerindeki mektep hám medreseler.
2. Ertekler, qaharmanlıq dastanlar, tariyxıy ańızlar hám tolgawlar.
3. Qaraqalpaq ádebiyatı wákilleri:
A) Kúnxoja İbrayım ulı

B) Ájiniyaz Qosıbay ulı

V) Berdaq Ğarǵabay ulı

G) Ótesh Alshınbay ulı

Bul temanı oqıwshılardıǵa «Qaraqalpaq ádebiyatı» páninen tanıs hám túsinikli bolǵanı ushın, oqıtıwshı kóp túsindirgennen kóre oqıwshı pikirín tıńlaǵanı maqul boladı.

IV. Taza temanı bekkemlew:

Taza temanı bekkemlewde «**Blits-sorawnama**» usılında oqıwshılardıń alǵan bilimleri sınaqtan ótkeriledi.

Jáne de oqıwshı pikirín biliw maqsetinde «Aytshı maǵan» shınıǵıwı ótkerilse boladı. Biraq bul shınıǵıwdıǵı sorawlar sanı kem degende 12 soraw bolıwı kerek. Oqıtıwshı úyinde dúzip keledi. Oqıwshı ózine maqul sorawǵa juwap berip kartochkalar sanın kóbeytedi.

Mısalı:

1. Siz Berdaqtıń qosıq qatarlarınan keltire alasızba?
2. Shejire degenimiz ne?
3. Berdaq shayırdıń basqa qanday tariyxıy shıǵarmaların bilesiz?

V. Oqıwshılardıń bilimin bahalaw.

Kartochkalar sanına qarap, sabaqqa qatnasına qarap bahalanadı.

VII. Úyge tapsırma beriw. «Ruwxıy mádeniyat» temasına tiyisli sorawlarǵa juwap jazıw hám temaǵa baylanıslı testler dúziw.

Juwmaqlaw

Ózbekstannıń keleshegi birinshi náwbette jaslar tárbiyasına, olardı salamat qılıp ósiriwge, milliy ideya, milliy ideologiya hám óz watanına sadıqlıq ruwında tárbiyalawǵa baylanıslı bolıp, bul quramalı procesti jaqsı ámelge asırıw ǵárezsiz mámlekettiń eń mashqalalı wazıypalarınan biri esaplanadı. Sonıń ushın da, birinshi Prezidentimiz Islam Abduǵanievish Karimovtıń “Mámleketimizdiń keleshegi jaslarımız qanday tárbiya alıwına, qanday manawiy pazıyletler iyesi bolıp kamal tabıwına, perzentlerimizdiń ómirge qay dárejede jedel qatnasta bolıwına, qanday joqarı maqsetlerge xızmet qılıwına baylanıslı ekenligin hámıyshe yadda tutıwımız kerek” deb atap ótkeni biykarǵa emes. Sol tiykarda búgingi kúnde jaslardıń tálim-tárbiyası ǵárezsiz Ózbekistannıń mámleket siyasatında joqarı áhmiyetke iye.

Ózbekstan Respublikasınıń Prezidenti Sh.Mirzıeev óziniń shıǵıp sóylewlerinde jaslardı qollap-quwatlawdı mámleketlik siyasattıń ayrıqsha bir túri ekenligin tastıyqlaydı. Prezidentimiz Shavkat Mirzıeevtıń Ózbekstan Respublikası Prezidenti lawazımına kirisiw saltanatlı máresimine baǵışlangan Oliy Majlis palatalarınıń qospa májilisindegi shıǵıp sóylegen sózinde: «Biz jaslarǵa baylanıslı mámleketlik siyasattı hesh ekilenbesten, qatańlıq penen dawam ettiremiz. Tek ǵana dawam ettirip qoymastan, bálkim bul siyasattı eń áhmiyetli wazıypamız sıpatında búgin zaman talap etip atırǵan joqarı dárejege kóteremiz.

Jaslarımızdıń erkin pikirleytuǵın, joqarı intellektuallıq hám ruwxıy potencialǵa iye bolıp, dúnya júzi kóleminde óz teńleslerine hesh qanday tarawda bos kelmeytuǵın insanlar bolıp kamalǵa keliwi, baxıtlı bolıwı ushın mámleketimiz hám jámiyetimizdiń bar kúsh-imkaniyatların jumsaymız»¹, - dep atap ótti.

Usı orında XIX ásirde jasap dóretiwshilik etken Berdaq shayırdıń dóretpeleri ásirese «Shejire» shıǵarması búgingi kúndegi ósip kiyatırǵan jaslardı ruwxıy jaqtan jetilissen, jetik shaxs etip tárbiyalawda úlken áhmiyetke iye.

¹ Mirziyoev Sh.M. Tanhidiytahlil, qatıy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo’lishi kerak. T., O’zbekiston, 2017.

Juwmaqlap aytsaq, bul pitkeriw qániygelik jumısında shejire jazıw dástu'rleri, onda tariyxiy faktler menen folklorlıq derekler (ańızlar, mifler, hár qıylı áńgimeler h.t.b.) aralasıp keletuǵınlıǵı haqqında keń túrde maǵlıwmat berip ótik. Degen menen, shejereler xalıq tariyxınıń kóp táreplerin ashıwǵa járdem beredi. Berdaqtıń "Shejere" shıǵ'armasın tariyxshılar qaraqalpaq xalqı tariyxınıń bir dáregi sıpatında bahalaydı. Sonıń menen birge, shejire-Bul ádebiy-kórkem shıǵ'arma. Onda hár qıylı derekler, maǵlıwmatlar kórkem til menen, kórkem obrazlar menen beriledi. Demek Shejire óziniń mazmunlıq hám kórkemlik ózgesheliklerine iye ádebiy janr. Qaraqalpaqlardıń hár bir urıwınıń (awzeki) shejiresi bolǵ'an, ol atadan balag'a ótip barg'an. Berdaq qaraqalpaq urıwlarınń awzeki shejerelerin, tártiplestirip jazba kórkem til menen bayanlag'an, yag'niy tu'sirgen, nusqa etip qaldırǵ'an. Olar belgili bir ideyag'a bag'darlanıp, mazmunın ku'sheytken. Biraq "Shejere"siniń baslı ideyalıq mazmunı qaraqalpaq xalqınıń ótmishi, onıń xalıq sıpatında basqa xalıqlararasında tutqan ornı, keleshektegi tag'diri bolıp esaplanadı. Berdaq "Shejere"-si-XIX ásr qaraqalpaq xalqınıń tariyxı hám ruwxıy turımsı boyınsha ullı shıńlardıń biri.

PAYDALANILGAN ÁDEBIYATLAR:

Ózbekstan Respublikası Prezidenti

miynetleri:

- 1 Mirziyoev Sh.M. Tanhidiy tahlil, qat'iy tartib-intizom va shaxsiy javobgarlik – har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bwlishi kerak. T., Ózbekiston, 2017.
- 2 Mirziyoev Sh.M. «Qonun ustuvorligi va inson manfaatlarini tayminlash – yurt taraqqiyoti va xalq farovonligi garovi» mavzusidagi O'zbekiston Respublikasi Konstituciyasi qabul qilinganining 24 yilligiga bag'ishlangan tantanali marosimdagi mayruzasi. – T.: 2017
- 3 Ó'zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.Mirziyoyevning 2017 yilning 3 avgust kuni ijodkor ziyolilari vakillari bilan bwlgan uchrashuvdagi "Adabiyot va sanyat, madaniyatni rivojlantirish — xalqimiz manaviy olamini yuksaltirishning mustahkam poydevoridir" nomli mayruzasi.// «Xalq sózi», 2017 yil, 4 avgust.
- 4 Karimov Í. Tarixiy xotirasiz kelajak yuq. 7-t. T., «Ózbekiston», 1998.
- 5 Karimov Í.A.. Joqari manaviyat – jeñilmes kúsh-T.: Manaviyat, 2008

Tiykargı ādebiyatlar:

- 1 Axmedov B.A. Ózbekiston tarixi manbalari.
- 2 Axmedov B.A. Tarixdan saboqlar. –T., “Óqituvchi”. 1994, 179
- 3 Alimov X.M. Aqliy hujum. // Ta'lim va tarbiya, 2006 yil 2
- 4 Bawetdinov R.A. «Berdaq shıǵarmaları tariyxıy-etnografiyalıq derek sıpatında» .«Ilim hám jámiyet» jurnalı N. 2018-jıl. 2-sanı.
- 5 Zamonaviy dars. / Mas'ul muharrir SH. SHomansurov – T.: A. Avloniy nomidagi xalq ta'limi xodimlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish markaziy instituti, 2007.
- 6 Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta'limda innovacion texnologiyalar (ta'lim muassasalari pedagog-óqituvchilari uchun amaliy tavsiyalar). –T.: “Iste'dod” jamgarmasi, 2008.

- 7 Sádiev A. Ózbekiston xalqlari tarixini óqitish. T."Óqituvchi". 1993
- 8 Strajev A.İ. Metodika prepodavaniya istorii. M., 1984.
- 9 Tatiщев V.N. Istoriya Rossii s samix drevneyshix vremen, M., 1769
- 10 Taъlim va texnologiya. Ilmiy-uslubiy maqolalar twplami. -T.:2007.
- 11 Tlewmuratov M. Qaraqalpaq poeziyası tariyxıy derek. Nókis. Qaraqalpaqstan. 1994
- 12 Tlewmuratov M.. J.T. Berdiev Z. Tlewmuratova «Qaraqalpaqstan tariyxı» N. 2014-j
- 13 Tleumuratov M. Proizvedenie Beradaxa kak istochnik po istorii karakalpakov. Aftoreferat, Nukus, 1965
- 14 Toshpólatov T, Ya. Ğafforov. Tarix óqitish metodikasi. T. "Universitet". 2002
- 15 Uzbekistonning yangi tarixi. T., 2000
- 16 Xodiev B., Golish L. Mustaqil óquv faoliyatini tashkil etish uslub va vositalari. –T.: 2006.
- 17 Ergashev R.X. Interaktiv usullarni taъlim tizimiga joriy etish tajribasi, // Uslub va vositalari. //Tálim texnologiyala-ri, 2006 yil 2-soni
- 18 Yóldoshev J.Ĝ., Usmonov S.A. Pedagogik texnologiya asosla-ri. –T.: 2004,

İnternet saytları:

- 1 [http: // www.google.uz](http://www.google.uz).
- 2 [http: // www.dilib.uz](http://www.dilib.uz).
- 3 [http: // www.natlib.uz](http://www.natlib.uz).
- 4 [http: // www.saboq.uz](http://www.saboq.uz).